ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

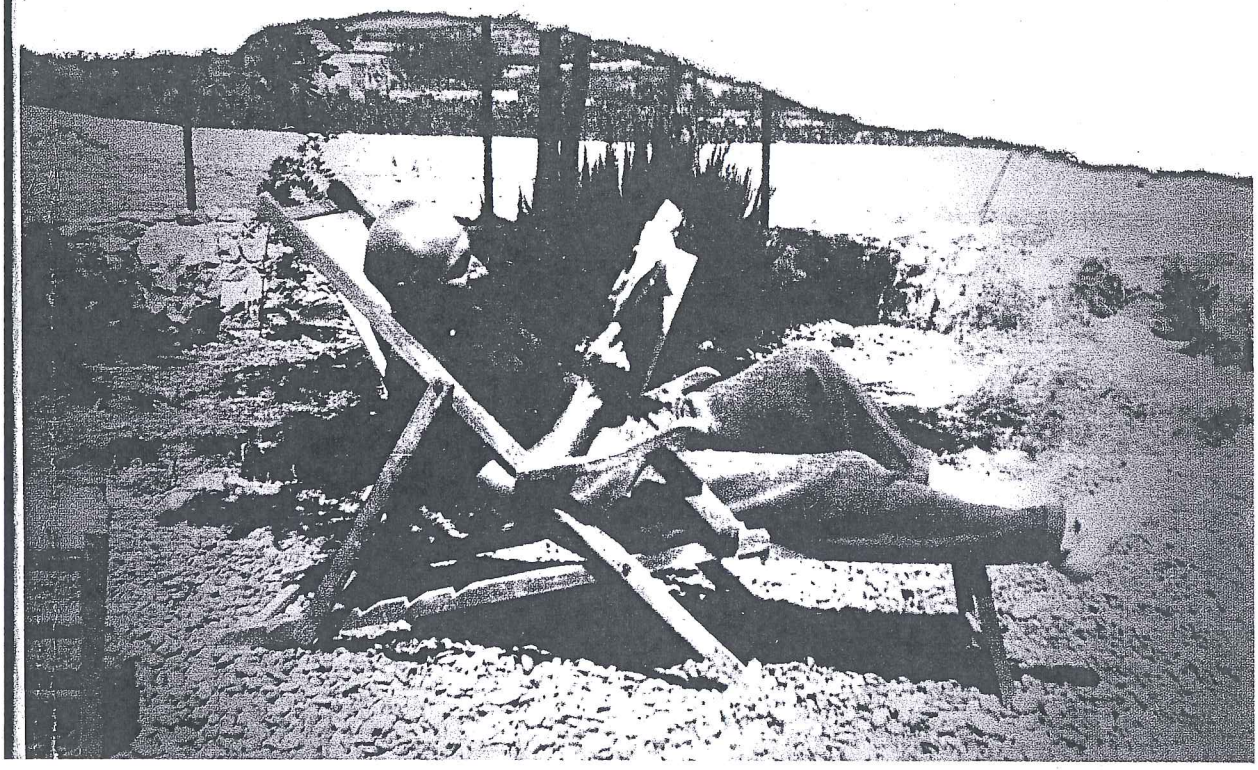
ΕΤΟΣ 79ο • ΤΟΜΟΣ 158ος • ΤΕΥΧΟΣ 1784 • ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2005

ΓΙΩΡΓΟΣ ΘΕΟΤΟΚΑΣ

1905-1966

Ἑκατό χρόνια ἀπό τή γέννησή του

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΖΙΟΒΑΣ • ΓΕΩΡΓΙΑ ΦΑΡΙΝΟΥ-ΜΑΛΑΜΑΤΑΡΗ
ΑΓΓΕΛΑ ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ • Ν.Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ • ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΡΑΚΩΤΙΑΣ
ΓΙΩΡΓΟΣ Θ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ • DAMLA DEMIRÖZÜ • MARIO VITTI
ΠΑΝ. ΜΟΥΛΛΑΣ • ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ • ΒΕΝΕΤΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ
ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΚΟΤΖΙΑ • ΜΙΧΑΛΗΣ ΤΣΑΠΟΓΑΣ • ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ
ΒΑΣΙΛΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΟΣ • ΝΙΚΟΣ Κ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ • ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ
ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ • ΣΤΑΥΡΟΣ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ • Χ.Λ. ΚΑΡΑΟΓΛΟΥ
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΡΙΚΟΥ-DAVIS • ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΟΥΣΤΑΚΑΤΟΥ

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ
ΕΤΟΣ 79ο • ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2005 • ΤΕΥΧΟΣ 1784

ΙΔΡΥΤΗΣ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ (1927)

ΔΙΕΥΘΥΝΤΕΣ

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ (1927-1932)
ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ (1933-1934)
ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ (1935-1987)
Ε.Ν. ΜΟΣΧΟΣ (1988-1998)

Διευθυντής
ΣΤΑΥΡΟΣ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ

Ἐπιμέλεια κειμένων-Διορθώσεις
ΘΑΝΑΣΗΣ ΤΣΑΚΝΑΚΗΣ

Φωτοσύνθεση
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΑΝΔΑΛΑ-ΣΑΝΤΟΡΙΝΑΙΟΥ

Ἀτελιέ
ΑΛΦΑΒΗΤΟ ΑΕΒΕ

Ἐκτύπωση
ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ «CORFU»

Βιβλιοδεσία
Α. ΠΕΤΡΕΛΗΣ & ΥΙΟΣ

Συνδρομές
Ἐσωτερικοῦ
1 χρόνος (11 τεύχη): 73€
2 χρόνια: 130€
Ἐξωτερικοῦ
1 χρόνος: 163€
2 χρόνια: 294€
Ὑπεύθυνη συνδρομῶν
Ἔφη Μαλέκα, τηλ.: 210-3213030

Ἐκδότης
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ"
Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.
Εὐριπίδου 84, 105 53 Ἀθήνα
Τηλ.: 210-3213030 • FAX: 210-3214610
e-mail: neahestia@hestia.gr

"HESTIA" PUBLISHERS &
BOOKSELLERS - SINCE 1885
84 Evripidou str. - GR 105 53 Athens - Greece
Tel: +30 210-3213030 • FAX: +30 210-3214610
e-mail: neahestia@hestia.gr

ISSN: 0028-1735
ΚΩΔΙΚΟΣ ΕΛΤΑ: 1461

Τά χειρόγραφα δέν ἐπιστρέφονται

Ἡ Νέα Ἑστία ἐπιχορηγεῖται ἀπό τό «Ἵδρυμα Κώστα καί Ἑλένης Οὐράνη»

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

Περιεχόμενα

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΓΙΩΡΓΟ ΘΕΟΤΟΚΑ

856 ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΖΙΟΒΑΣ — *Ἡ μυθιστορηματική πορεία τοῦ Γιώργου Θεοτοκᾶ: Ἄτομο, Ἱστορία, Μεταφυσική*

889 ΓΕΩΡΓΙΑ ΦΑΡΙΝΟΥ-ΜΑΛΑΜΑΤΑΡΗ — *Τό «δαιμόνιο» καί ἡ «μοίρα»: Γιῶργος Θεοτοκᾶς καί Στέφαν Τσβάιχ*

906 ΑΓΓΕΛΑ ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ — *Κατασκευάζοντας τήν ἔμπνευση*

920 Ν.Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ — *Σχόλιο στό Ἐλεύθερο Πνεῦμα καί στήν Ἀργώ*

927 ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΡΑΚΩΤΙΑΣ — *Ξαναδιαβάζοντας τήν Ἀργώ*

940 Γ. Θ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ — *Ἕνας ἱστορικός διαβάζει τήν Ἀργώ*

948 ΝΤΑΜΛΑ ΝΤΕΜΙΡΟΖΟΥ — *Ἡ εἰκόνα τοῦ Τούρκου στό πεζογραφικό ἔργο τοῦ Γιώργου Θεοτοκᾶ*

969 ΜΑΡΙΟ ΒΙΤΤΙ — *Μαρτυρία γιά τόν Γ. Θεοτοκᾶ*

974 ΠΑΝ. ΜΟΥΛΛΑΣ — *Οἱ σιωπές τοῦ Ἐλεύθερου Πνεύματος*

976 ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ — *Ὁ Γ. Θεοτοκᾶς στήν ἐποχή τῶν ἄκρων*

986 ΒΕΝΕΤΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ — *Ὁ Θεοτοκᾶς καί ἡ λογοτεχνική παράδοση*

995 ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΚΟΤΖΙΑ — *Ἡ αἰσιοδοξία τοῦ Γιώργου Θεοτοκᾶ καί τό «βιολογικό ἐξελικτικό μοντέλο»*

1003 ΜΙΧΑΛΗΣ ΤΣΑΠΟΓΑΣ — *«Νά διατηρηθεῖ πάντα ἕνα μικρό περιθώριο ἀρρυθμίας καί ἀνωμαλίας»: Ὁ λογοτέχνης νομικός γιά τή γλωσσική κανονιστικότητα*

1015 ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ — *Οἱ πίκρες τῆς ὡριμότητας: Ὁ Γιῶργος Θεοτοκᾶς καί τό ἑλληνικό πολιτικό σύστημα, 1950-1966*

1032 ΒΑΣΙΛΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΟΣ — *Ὁ Γιῶργος Θεοτοκᾶς καί ἡ Ἀριστερά*
Μιά μαρτυρία

1035 ΝΙΚΟΣ Κ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ — *Μιά φιλελεύθερη ἐκδοχή τῆς Ὀρθοδοξίας*

1041 Χρηστος Γιαννарας — Γρηγορούσα συνείδηση, ἀνοιχτή στή μεταφυσική ἀναζήτηση

1044 Πασχαλης Μ. Κιτρομηλιδης — Ἡ πολλαπλότητα τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Γιώργου Θεοτοκᾶ

1048 Σταυρος Ζουμπουλακης — Σημειώσεις γιά τή χριστιανική στροφή τοῦ Γ. Θεοτοκᾶ

1057 Χ. Λ. Καραογλου — Ἀπό τήν ἀλληλογραφία Γιώργου Θεοτοκᾶ καί Γιώργου Κατσίμπαλη

1076 Κατερινα Κρικου-Νταιηβις — Ἐννέα ἀνέκδοτα νεανικά γράμματα τοῦ Γιώργου Θεοτοκᾶ

1098 Κατερινα Μουστακατου — Ἀρχεῖο Γιώργου Θεοτοκᾶ: ἕνας ζωντανός θησαυρός

Νέα βιβλία

1116 Γιωργος Ζουκας, Παναγιωτης Φελεκης, Χαρης Τσιμπουκης — Βιβλιογραφικό δελτίο Ὀκτωβρίου 2005

Γιῶργος Θεοτοκᾶς (1905-1966)
Ὁ λογοτέχνης καί ὁ στοχαστής

Ἑκατό χρόνια ἀπό τή γέννησή του

Στό πλαίσιο τῶν ἐκδηλώσεων γιά τόν ἑορτασμό τῶν ἑκατό χρόνων ἀπό τή γέννηση τοῦ Γ. Θεοτοκᾶ, πραγματοποιήθηκε στήν Ἀθήνα, 7 καί 8 Ὀκτωβρίου 2005, συνέδριο πού ὀργάνωσε τό Ἐθνικό Κέντρο Βιβλίου, μέ τίτλο: «Γιῶργος Θεοτοκᾶς – ἕνα Ἐλεύθερο Πνεῦμα, μεταξύ λογοτεχνίας καί πολιτικῆς». Τό παρόν ἀφιερωματικό τεῦχος περιλαμβάνει τό σύνολο σχεδόν τῶν εἰσηγήσεων τοῦ συνεδρίου, καθώς καί τρία ἀκόμη κείμενα, τά τελευταῖα κατά σειράν στίς σελίδες τοῦ τεύχους. Μένει ἔξω ἀπό τό ἀφιέρωμα ὁ θεατρικός Θεοτοκᾶς. Ἄν μετέφερα ἐδῶ τή γενική ἐντύπωση ἀπό τό παραπάνω συνέδριο καί ἀπό ὅ,τι ἄλλο ἔχω ὑπόψη μου ἐξ ὅσων ἔγιναν φέτος πρός τιμήν του, θά ἔλεγα πώς ὁ πρόωρα χαμένος συγγραφέας μπορεῖ νά ἀναπαύεται ἐν εἰρήνῃ: τό ἔργο του ὄχι μόνο ἄντεξε στό χρόνο ἀλλά μοιάζει σήμερα πιό ζωντανό καί γόνιμο ἀπό ποτέ.

Φωτογραφία ἐξωφύλλου: Ὁ Γιῶργος Θεοτοκᾶς στό Ἐμπορειό τῆς Χίου, τήν ἐποχή πού ἔγραφε τόν Λεωνή (1939) (© Ἀρχεῖο Γιώργου Θεοτοκᾶ).

Σταυρος Ζουμπουλακης

Νταμλά Ντεμιροζού

Ἡ εἰκόνα τοῦ Τούρκου στό πεζογραφικό ἔργο τοῦ Γιώργου Θεοτοκᾶ

Εἰσαγωγή

Γιατί ὁ «ἄλλος» καί ἡ εἰκόνα τοῦ «ἄλλου»; Διότι, ἡ ταυτότητα τοῦ δικοῦ μας «ἐγώ» συγκροτεῖται μέσα ἀπό τήν ἀφήγηση αὐτοῦ τοῦ «ἐγώ» σέ ἀντιδιαστολή μέ τόν «ἄλλον». Ἡ δημιουργία κάθε ταυτότητας συνυφαίνεται μέ τή δημιουργία μιᾶς εἰκόνας τοῦ «ἄλλου». «Οἱ θερμόαιμοι Μεσογειακοί/Οἱ ψυχροί Βόρειοι», συνιστοῦν τά κλασικά στερεότυπα (τῶν ταυτοτήτων καί εἰκόνων) πού εἶναι οἰκεῖα σέ ὅλους. Οἱ ἔρευνες πού ἐπικεντρώνονται στήν ἀνάλυση τῆς εἰκόνας τοῦ «ἄλλου» συμβάλλουν στήν καλύτερη ἀναγνώριση τῆς ἀφήγησης καί τῆς ταυτότητας τοῦ δικοῦ μας «ἐγώ».

Παρακάτω θά ἐρευνηθεῖ ἡ εἰκόνα τοῦ «Τούρκου/ἄλλου», ὅπως αὐτή ἐμφανίζεται στό πεζογραφικό ἔργο τοῦ Γ. Θεοτοκᾶ. Ἡ ἀνάλυση αὐτή θά ἔχει ἐνδιαφέρον, ἄν λάβουμε ὑπόψη τή σημασία τοῦ 1922 στή ζωή τοῦ Θεοτοκᾶ, στήν ἑλληνική ἀφήγηση καί τή θέση τοῦ «Τούρκου» ὡς τοῦ ἐθνικοῦ ἄλλου τῆς ἑλληνικῆς ἀφήγησης.

Ὁ «ἄλλος» καί ἡ λογοτεχνία μας

Ἡ ἐπιλογή τῆς λογοτεχνίας γιά τίς εἰκονολογικές ἔρευνες δέν εἶναι τυχαία. Σήμερα γνωρίζουμε πώς ἡ λογοτεχνία εἶναι ἕνας ἀπό τούς σημαντικότερους θεσμούς ὅπου δημιουργεῖται καί συζητεῖται ἡ ταυτότητα μιᾶς κοινωνίας. Καί τά λογοτεχνικά κείμενα μέ τή σημειολογική ἀξία τους γίνονται φορεῖς κοινωνικῶν μηνυμάτων (Ρολάν Μπάρτ). Τά ἄτομα ὡς μέλη ὀργανωμένων κοινωνιῶν συνειδητοποιοῦν τή θέση, τό παρελθόν καί τήν ταυτότητά τους ἀνάμεσα στούς ἄλλους, μέσα ἀπό μία ἱστορική ἀφήγηση. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή, ἡ κοινωνική συνειδητοποίηση καί σκέψη συγκροτοῦνται ὡς ἕνα «ἀφήγημα». Τά «ἀφηγήματα» αὐτά ὀργανώνουν τίς συμπεριφορές τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ

Ἡ Damla Demirözü γεννήθηκε τό 1971 στήν Ἄγκυρα.

ἔννοια τῆς ζωῆς καί ἡ συνειδητοποίηση τοῦ παρελθόντος ἀποκτοῦν σημασία καί ἀξία πάντοτε μέσα ἀπό αὐτή τήν ἀφήγηση. Σύμφωνα μέ αὐτούς τούς ἐρευνητές, ἡ ἱστορική πραγματικότητα οὔτε ἀποκαλύπτεται οὔτε ἐφευρίσκεται, ἀλλά ξαναφτιάχνεται.

Ἡ ἐμφάνιση τοῦ «ἄλλου» στή λογοτεχνία εἶναι ἰδιαίτερα σημαντική. Ὁ Παζώ (D.-H. Pageaux) ἐπισημαίνει πώς:

> Κάθε λογοτεχνία εἶναι μία λεπτή καί ἐπώνυδη διαδικασία συνεχοῦς ἀναζήτησης ταυτότητας, μέσα ἀπό τήν αὐτοαναπαράσταση καί τήν ἑτεροαναπαράσταση. Ὁ λογοτέχνης συνθέτει τό ἔργο του μέσα ἀπό πράξεις αὐτοσκόπευσης καί ἑτεροσκόπευσης. Τά ἔργα τῆς μυθοπλασίας δρομολογοῦν τίς εἰκόνες τοῦ Ἑαυτοῦ καί τοῦ Ἄλλου.[1]

Ὁ «ἄλλος» εἶναι τό κοινό στοιχεῖο τῆς συλλογικῆς ταυτότητας. Ἑπομένως, οἱ ὅποιες ἀναφορές στόν «ἄλλο» ζωντανεύουν περίπου τά κοινά συναισθήματα καί τίς κοινές ἰδέες τῆς ὁμάδας. Σύμφωνα μέ τόν Τσ. Τοντόροφ (Tz. Todorov):

> Ἡ εἰκόνα τοῦ ἀφηγητῆ δέν εἶναι μία εἰκόνα μοναχική: μόλις ἐμφανίζεται, ἀπό τήν πρώτη σελίδα, συνοδεύεται ἀπό αὐτό πού μποροῦμε νά ὀνομάσουμε «εἰκόνα τοῦ ἀναγνώστη.»[2]

Ὁ «ἄλλος» σέ ἕνα λογοτεχνικό ἔργο λειτουργεῖ ὡς ἕνα «σῆμα» ἤ ὡς μία «βραχυγραφία». Βοηθᾶ τόν συγγραφέα νά ἐκφράζεται συνοπτικά καί μέ σαφήνεια, τουλάχιστον γιά αὐτούς πού συμμερίζονται τίς ἀπόψεις καί τά στερεότυπά του.

* * *

Ἡ ἔρευνα τῆς εἰκόνας τοῦ «ἄλλου» παρουσιάζει ἀρκετές δυσκολίες. Ἡ δυσκολία τῆς ἔρευνας ὀφείλεται σέ διαφορετικούς λόγους. Ὁ σημαντικότερος ἴσως ἔγκειται στή διαπίστωση τοῦ προβληματισμοῦ γιά τό ζήτημα αὐτό ἀπό τά μέλη τῆς ὁμάδας. Τό σύνολο τῶν ἀξιῶν μίας ὁμάδας, ἐν προκειμένῳ ἡ εἰκόνα τοῦ «ἄλλου», διαμορφώνεται μέ βάση κάποιες «φυσικές» πληροφορίες. Ἡ ἐπανάληψη τῶν ἴδιων φυσικῶν πληροφοριῶν

[1] D. H. Pageaux, *De l'Imagerie Culturelle: De la Littérature Comparée à l'Antropologie Culturelle*, Synthesis, Παρίσι 1972, σ. 133-160.

[2] Tz. Todorov,-O. Ducrot, *Dictionnaire Encyplopédique des Sciences du Langage*, Παρίσι 1972, σ. 88.

καί ὁ συμμερισμός τους ἀπό τά ἄλλα μέλη τῆς ὁμάδας κάνει τίς «φυσικές» μας πληροφορίες καί τήν ἀφήγησή «μας» σωστές.[3] Ἐπίσης, γιά τά ἄτομα πού συμμερίζονται τό ἴδιο σύνολο ἀξιῶν, ἡ εἰκόνα τοῦ «ἄλλου» εἶναι ὀρθή, ἀντικειμενική καί ἀπεικονίζει τήν πραγματικότητα, ἄρα δέν εἶναι καθόλου ἐνοχλητική. Παράλληλα μέ αὐτό, ἡ ἐξέταση τοῦ «ἄλλου» φέρνει τόν ἐρευνητή ἀντιμέτωπο μέ ἰδεολογικά καί πολιτικά διλήμματα. Ἡ ἑρμηνεία τοῦ Λίππμαν (W. Lippmann, 1889-1974) γιά τή θέση τοῦ «ἄλλου» ἐξηγεῖ τούς πιθανούς λόγους γιά τούς ὁποίους ἡ ἔρευνα τῆς εἰκόνας μπορεῖ νά προκαλεῖ ἀντιδράσεις:

> Ὁ ρυθμός τῶν εἰκόνων/στερεοτύπων δέν εἶναι οὐδέτερος. Δέν ἀντικαθίσταται μόνο ἡ σειρά γιά ἕνα μεγαλύτερο πλοῦτο, γιά μία μεγάλη ἀνατροπή τῆς πραγματικότητας. Δέν εἶναι μόνο μία ἁπλοποίηση. Εἶναι ὅλα αὐτά καί κάτι παραπάνω. Εἶναι ἡ ἐξασφάλιση τοῦ αὐτοσεβασμοῦ μας. Εἶναι προβολή τῶν δικῶν μας ἀξιῶν, τῆς δικῆς μας θέσης καί τῶν δικῶν μας δικαίων πάνω στόν κόσμο. Γι' αὐτό οἱ εἰκόνες εἶναι φορτισμένες μέ αἰσθήματα πού εἶναι συνυφασμένα μέ αὐτές. Αὐτές οἱ εἰκόνες εἶναι τό κάστρο τῶν παραδόσεών μας, καί πίσω ἀπό αὐτές τίς ἄμυνες αἰσθανόμαστε ἀσφαλεῖς γιά τή θέση πού διαθέτουμε.[4]

Δηλαδή ὁ ἐρευνητής, κρίνοντας τόν «ἄλλον», διεισδύει προκλητικά στήν ἰδεολογία τῆς ὁμάδας.

Ὁ Τοῦρκος, ὁ ἐθνικός «ἄλλος» τῆς ἑλληνικῆς ἀφήγησης

Οἱ ἔρευνες σχετικά μέ τήν εἰκόνα τοῦ «ἄλλου» παρουσιάζουν ἐπιπρόσθετες δυσκολίες στήν περίπτωση τῶν ἀφηγήσεων ὅπου ὁ ἕνας εἶναι ὁ «ἄλλος» τῆς ἄλλης «φαντασιακῆς κοινότητας»,[5] ὅπως ἡ Ἑλλάδα καί ἡ Τουρκία.

[3] Οἱ ὅροι «habitus» καί «paradigma» («παράδειγμα») ἔχουν καθιερωθεῖ στό χῶρο τῆς εἰκονολογίας. Ὁ ὅρος habitus ἔγινε γνωστός ἀφότου χρησιμοποιήθηκε ἀπό τούς Π. Μπουρντιέ (P. Bourdieu) καί Ν. Ἐλίας (N. Elias). Αὐτοί οἱ ἐρευνητές ἐπικεντρώνονται στήν αὐθόρμητη συνειδητοποίηση καί φυσική ἀξιολόγηση ἀπό ἕνα μέλος μιᾶς κοινωνικῆς ὁμάδας τῶν στοιχείων πού συνιστοῦν τό σύστημα ἀξιῶν του. Ὁ Τ. Σ. Κούν (T. S. Kuhn) ὑπό τόν ὅρο «παράδειγμα» ἀντιλαμβάνεται τή συμπεριφορά τοῦ μέλους ἀπέναντι σέ ἕνα «ξένο» στοιχεῖο. Σύμφωνα μέ τόν ἴδιο ἐρευνητή οἱ ἄνθρωποι πού ἔχουν ἐπιλέξει ἕνα συγκεκριμένο παράδειγμα μπορεῖ νά παραβλέπουν ἄλλα στοιχεῖα. Ἡ χρήση αὐτῶν τῶν ὅρων δέν περιορίζεται ἀποκλειστικά στίς ἀνθρωπιστικές ἐπιστῆμες, ἀλλά ἐπεκτείνεται καί στό χῶρο τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν.

[4] W. Lippmann, *Public Opinion*, Νέα Ὑόρκη 1922, σ. 96.

[5] Ὁ ὅρος «φαντασιακή κοινότητα» χρησιμοποιεῖται ἐδῶ μέ τήν ἔννοια πού τόν χρησιμοποιεῖ ὁ Μπενεντίκτ Ἄντερσον (Benedict Anderson).

Σύμφωνα μέ τήν ἐπίσημη ἀφήγηση-ἱστοριογραφία τῆς Ἑλλάδας καί τῆς Τουρκίας καί οἱ δύο χῶρες ἔχουν ἀποκτήσει τήν ἀπελευθέρωση, ἐνδεχομένως καί τήν ἵδρυσή τους ὡς ἐθνικά κράτη, μέσα ἀπό τούς πολέμους πού ἔκαναν κατά τοῦ «ἄλλου». Ἡ Ἑλλάδα μέ τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 κατά τῆς «Τουρκοκρατίας» καί ἡ Τουρκία τό 1922 κατά τῶν Ἑλλήνων πού ἀποβιβάστηκαν στήν Ἀνατολή τό 1919. Καί ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ «Τοῦρκος» στήν Ἑλλάδα καί ὁ «Ἕλληνας» στήν Τουρκία εἶναι ὁ ἐπίσημος ἐθνικός «ἄλλος». Συνεπῶς, οἱ δύο ἐθνικές ἀφηγήσεις-ἱστοριογραφίες εἶναι δύσκολο νά ἀφηγοῦνται τό ἴδιο κοινό παρελθόν μέ τούς ἴδιους ὅρους. Ἐνῶ γιά τούς Ἕλληνες ὑπάρχουν τά ἑξῆς ἱστορικά γεγονότα: «ἡ Ἅλωση τῆς Κωνσταντινούπολης (1453), ἡ Ἑλληνική Ἐπανάσταση (1821) καί ἡ Μικρασιατική Καταστροφή (1922)», γιά τούς Τούρκους ὑπάρχουν τά ἑξῆς ἱστορικά γεγονότα: «ἡ Κατάκτηση τῆς Ἰστανμπούλ (1453), τό ξεκίνημα τῆς διάλυσης τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας (1821), καί ἡ ἐπικράτηση τοῦ Τουρκικοῦ Ἀπελευθερωτικοῦ Ἀγώνα (1922)».

Ἡ ἱστορική ἑρμηνεία τῶν παραπάνω ἱστορικῶν γεγονότων εἶναι ἀδιαμφισβήτητες καί σωστές καί γιά τίς δύο κοινωνίες. Ὅπως καί ἡ εἰκόνα τοῦ «ἄλλου». Γιά τά ἄτομα πού συμμερίζονται τό ἴδιο παράδειγμα, δηλαδή τήν ἴδια ἀφήγηση, δέν πρόκειται γιά τήν εἰκόνα τοῦ «ἄλλου», ἀλλά γιά τόν πραγματικό «ἄλλο». Γιά τό λόγο αὐτό, οἱ ἐρευνητές πιό συχνά ἔχουν τήν τάση νά ἀναλύουν τή δική τους εἰκόνα σέ ἄλλες ἀφηγήσεις, ἀντί γιά τίς εἰκόνες τῆς δικῆς τους ἀφήγησης. Αὐτό ἰσχύει καί γιά τό ἄρθρο αὐτό καί στή δική μου περίπτωση. Τό θέμα μου εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ Τούρκου στό πεζογραφικό ἔργο τοῦ Γ. Θεοτοκᾶ. Πρίν ἀπό τή διερεύνηση τοῦ θέματος ὅμως θά συνοψίσω τήν εἰκόνα πού διατυπώνει ἡ ἑλληνική ἀφήγηση-ἱστοριογραφία γιά τόν «Τοῦρκο». Γεγονός πού θά βοηθήσει νά καταλάβουμε τή σχέση τοῦ συγγραφέα μέ τήν ἑλληνική ἀφήγηση, δηλαδή ἄν ὁ συγγραφέας ταυτίζεται καί ἀναπαράγει τήν ἐπίσημη ἀφήγηση ἤ ἀνακατασκευάζει μία διαφορετική ἑρμηνεία. Πῶς μπορεῖ νά ἀποκωδικοποιηθεῖ τό «σῆμα» ἤ ἡ «βραχυγραφία» τοῦ «Τούρκου» στά ἔργα του;

Εἶναι γνωστό στήν Ἑλλάδα ὅτι ἡ ἀνακατασκευή τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας καί συνέχειας πραγματοποιήθηκε μέσα ἀπό τό σχῆμα πού διαμόρφωσε κυρίως ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος.[6] Ὁ Κ. Παπαρρηγόπου-

[6] Ὁ τίτλος τοῦ ἔργου τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ: *Ἡ Ἑλλάδα περιμένει τόν ἱστοριογράφο της* (1986) γιά τόν Κ. Παπαρρηγόπουλο καί ὁ χαρακτηρισμός τοῦ βιβλίου του ἀπό τόν

λος, ἀντιδρώντας στήν προηγούμενη παρουσίαση τοῦ Βυζαντίου ὡς περιόδου δουλείας γιά τό ἑλληνικό ἔθνος, διασφάλισε τήν τόσο ἀπαραίτητη γιά τό νεοϊδρυθέν ἑλληνικό κράτος ἱστορική συνέχεια, ἑρμηνεύοντας τό ἱστορικό παρελθόν τῶν Ἑλλήνων μέσα ἀπό τό σχῆμα «ἀρχαία-μέση-νεότερη ἱστορία». Ἡ προσέγγιση αὐτή ἐκμηδένιζε νοερά τό χάσμα τῶν αἰώνων πού χώριζε τούς Νεοέλληνες ἀπό τό μακρινό παρελθόν τῶν ἔνδοξων προγόνων τους, τούς ἔφερνε πιό κοντά στήν ἀρχαιότητα, τήν κληρονομιά τῆς ὁποίας διεκδικοῦσε ἡ σύγχρονη Ἑλλάδα. Ἔμφαση δόθηκε ἐπίσης στήν Ἑλληνική Ἐπανάσταση καί στούς ἥρωες-πρωταγωνιστές της, δεδομένου ὅτι αὐτοί κατάφεραν νά θέσουν τέλος σέ μία μακραίωνη περίοδο δουλείας καί νά ἀναζωπυρώσουν μέ αὐτόν τόν τρόπο ἐκεῖνα τά διαχρονικά χαρακτηριστικά τῶν Ἑλλήνων πού εἶχαν ἀλλοιωθεῖ μέσα ἀπό τή μακρόχρονη ἐπαφή μέ τόν Τοῦρκο καί τά «φυσικά» ἐλαττώματα τοῦ χαρακτήρα του. Ἐπομένως, ἡ ἐθνική ἱστοριογραφία στά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα εἶναι ἐκ προοιμίου συναισθηματικά φορτισμένη: ὁ Τοῦρκος ἐκλαμβάνεται ὡς ἐκεῖνος ὁ ἐχθρός, ὁ ὁποῖος διέκοψε τήν ἱστορική συνέχεια τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, καί θεωρεῖται ὑπεύθυνος γιά τά ἐλαττώματα καί τή δυστυχία τῶν Ἑλλήνων.[7] Ὁ Ἡρακλῆς Μήλλας ἐπισημαίνει πώς «ὁ Α. Βακαλόπουλος παραπονιέται γιά τό ὅτι ἡ Τουρκοκρατία χρησιμοποιεῖται ἀπό τούς Ἕλληνες σάν ἄλλοθι γιά τά ἐλαττώματά τους: τό ὅτι ἡ σκλαβιά ἐπέτεινε καί κληροδότησε στούς Ἕλληνες πολλές κακές ἕξεις καί ἐλαττώματα εἶναι λοιπόν ἀλήθεια ἀναμφισβήτητη, ἀλλά αὐτή γενικεύτηκε ἐπικίνδυνα καί κατάντησε νά γίνει τελικά "κοινός τόπος" τῶν ἐπιχειρημάτων τους πρός δικαιολογία. Ἰδίως μετά τήν Ἐπανάσταση, ὅ,τι στραβό καί ἐλαττωματικό –ἰδίως ἀπό τήν ἠθική ἄποψη– παρατηρούσαμε στή ζωή τῶν Ἑλλήνων, τό ἀποδίδαμε στίς ἐπιδράσεις τῶν Τούρκων καί βρίσκαμε γιά τίς ἁμαρτίες μας ἕνα εὔκολο καί πρόχειρο ἄλλοθι».

Ἡ ἀφήγηση τοῦ 1922 κατοχύρωσε τήν ἀρνητική εἰκόνα τοῦ Τούρκου καί τή θέση του ὡς τοῦ «ἐθνικοῦ ἄλλου». Ἡ Π. Παπαηλία σημειώνει ὅτι

Ν. Σβορῶνο ὡς «ἕνα κλασικό ἔργο» ἀποδεικνύουν τόν σημαντικό ρόλο τοῦ Κ. Παπαρρηγόπουλου στή διαδικασία τῆς κατασκευῆς τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς ἱστοριογραφίας.

[7] Χ. Κουλούρης, *Ἱστορία καί Πεζογραφία στά ἑλληνικά σχολεῖα (1835-1914)*, Ἀθήνα 1988, σ. 35-37, 71.

> ἡ Σμύρνη μέσα στίς φλόγες ἔγινε τό σύμβολο τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς. Καί μπορεῖ νά ἰσχυριστεῖ κανείς ὅτι ἡ ἀφήγηση τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς μέ τό «πρίν» καί «μετά» ἔγινε τό πιό σημαντικό γεγονός τῆς ἑλληνικῆς ἀφήγησης. [...] Ἡ Καταστροφή μέσα στόν χρόνο ἑρμηνεύτηκε ὡς «βαρβαρότητα τῶν Τούρκων» καί «οἱ ἀδικίες πού ὑπέστησαν οἱ Ἕλληνες» ἔγιναν ἀντικείμενο ἀφήγησης πιό ἄνετα καί πιό συχνά ἀπό τόν ἐμφύλιο πόλεμο ἤ ἀπό τήν μετανάστευση τῶν ἐργατῶν. [...].[8]

Τά σχολικά ἐγχειρίδια, χωρίς ἀμφιβολία, παίζουν σημαντικό ρόλο στήν ἐπανάληψη καί τή διάδοση τῆς ἐθνικῆς ἀφήγησης. Γιά τό λόγο αὐτό εἶναι σημαντικό νά γνωρίζουμε τί μαθαίνουν τά παιδιά γιά τό 1922 καί γιά τόν Τοῦρκο. Ἡ Α. Φραγκουδάκη καί ἡ Θ. Δραγώνα ἐπισημαίνουν τά ἑξῆς:

> [...] καί γιά τήν ἧττα στή Μικρασία μονομερῶς ἀποδίδει τήν καταστροφή στήν ἀγριότητα τῶν Τούρκων [...].
>
> Ὅσο γιά τίς καταστροφικές ἥττες, ὅπως ἡ μικρασιατική, ἀπουσιάζει πλήρως ἡ ἑρμηνεία ἡ σχετική μέ τήν πολιτική εὐθύνη καί ἀπομένει ὡς μόνη αἰτιολογία τῆς ἥττας ἡ εὐθύνη τῶν ἄλλων, [...].[9]

Ἡ ἐπίσημη ἀφήγηση γιά τό 1922 ἐστιάζει μόνο στή φωτογραφία τῆς Σμύρνης πού καίγεται καί στά γυναικόπαιδα πού προσπαθοῦν νά σωθοῦν. Ξεχνιοῦνται ὁ πόλεμος μέ τίς πιθανές συνέπειές του, ἡ Ἀνταλλαγή Πληθυσμῶν, οἱ ἐπιπτώσεις τοῦ 1922 καί τῆς Ἀνταλλαγῆς Πληθυσμῶν στούς Μουσουλμάνους πολίτες τῆς Ἑλλάδας.

Σήμερα καί στήν Ἑλλάδα καί στήν Τουρκία τό 1922 εἶναι ἴσως τό πιό σημαντικό σημεῖο ἀναφορᾶς τῶν δύο ἐθνικῶν ἀφηγήσεων. Βέβαια, μέ διαμετρικά ἀντίθετες ἑρμηνεῖες. Ὁ τρόπος πού ὀνομάζεται τό 1922, ὡς Μικρασιατική Καταστροφή καί ὡς Ἀπελευθερωτικός Ἀγώνας, φανερώνει τήν ἐθνική ταυτότητα τοῦ ὁμιλητῆ. Ταυτόχρονα παρέχει καί ἐνδείξεις γιά τήν πιθανή προσέγγιση πού μπορεῖ ὁ «ἀμερόληπτος

[8] P. Papailias, «Mülteci Bellegi veya Bir Yunan Kurumu Üzerine Notlar» στό βιβλίο *Hatirladiklariyla ve Unuttuklariyla Türkiye'nin Toplumsal Hafizasi*, ἔκδ. Esra Özyürek, Iletisim, Κωνσταντινούπολη 2001. Μετάφραση ἄρθρου τό ὁποῖο βασίζεται στή διδακτορική διατριβή τῆς ἴδιας μέ τόν τίτλο: *Genres of Recollection: History, Testimony, and Archieve in Contemporary Greece*. Ann Arbor, University of Michigan 2001, σ. 268.

[9] Α. Φραγκουδάκη, Θ. Δραγώνα, *Τί εἶναι ἡ πατρίδα μας, ἐθνοκεντρισμός στήν ἐκπαίδευση*, Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 1997, σ. 161 καί 366 ἀντιστοίχως.

ἐρευνητής» νά ἔχει γιά τό συγκεκριμένο θέμα. Ἡ βαρυσήμαντη θέση τοῦ 1922 στήν ἐθνική ἀφήγηση τῆς Ἑλλάδος καί τῆς Τουρκίας χρησιμοποιεῖται ὡς μία «ἀσυλία» τῆς ἀφήγησης πού ἐξελίσσεται γύρω ἀπό αὐτή τήν ἡμερομηνία. Δυσχεραίνει ἀκόμη καί τή δημιουργία ἑνός «empathy» ἀνάμεσα στίς δύο κοινωνίες σχετικά μέ τό 1922.

Παράλληλα μέ αὐτό, ἡ παρουσίαση καί μόνο τῆς διαφορετικῆς ἑρμηνείας τοῦ 1922 μπορεῖ νά εἶναι ἀρκετά προκλητική γιά τό ἀναγνωστικό κοινό. Ἡ ἀντίδραση εἶναι γνωστή. Ἂν εἶστε στήν Τουρκία σᾶς περιμένει τό ἑξῆς πακέτο κατηγοριῶν: «Οἱ Ἕλληνες ἔγιναν ἀφορμή γιά τή διάλυση τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Τό 1919 εἰσέβαλαν στήν Ἀνατολή μέ ἐπεκτατικές καί ἐδαφικές ἀπαιτήσεις. Ἀφοῦ ἔχασαν τόν πόλεμο τό 1922 δέν ἔπαυσαν νά πιστεύουν στή Μεγάλη Ἰδέα.[10] Τώρα μέ τή λογοτεχνία καί μέ ἄλλα μέσα πολιτισμοῦ προσπαθοῦν νά προβάλουν τήν εἰκόνα τοῦ ἀδικημένου καί καλοῦ πού ὑποφέρει καί πονᾶ». Ἐνῶ ἡ ἄλλη ἑρμηνεία εἶναι ἐπίσης γνωστή: «Ἡ Τουρκοκρατία ἦταν μία περίοδος σκλαβιᾶς γιά μᾶς. Καί μέ τήν Καταστροφή μᾶς ξερίζωσαν ἀπό τήν γῆ τῶν προγόνων μας. Ἔγιναν αἰτία γιά νά ὑποφέρουμε ἐπί αἰῶνες».[11]

Γιά τό λόγο αὐτό, εἶναι πολύ δύσκολο νά μιλήσει κανείς, εἴτε στήν Ἑλλάδα εἴτε στήν Τουρκία, γιά τό ἴδιο κοινό παρελθόν καί γιά τήν εἰκόνα τοῦ «ἄλλου». Ὡς ἐρευνήτρια πού θά ἀναλύσει τήν εἰκόνα τοῦ «ἄλλου/Τούρκου» στό πεζογραφικό ἔργο τοῦ Γ. Θεοτοκᾶ δέν ἔχω τή φιλοδοξία νά εἶμαι ἀμερόληπτη. Ἁπλῶς θά προσπαθήσω νά ἔχω συνείδηση τῆς παρουσίας τῶν δύο ἱστορικῶν ἑρμηνειῶν.

Τό 1922 καί ἡ εἰκόνα τοῦ Τούρκου στήν ἀφήγηση τοῦ Γ. Θεοτοκᾶ

> Ἀπό πολύ μικρός ἄρχισα νά αἰσθάνομαι μία ζωηρήν ἀγάπη γιά τή ζωγραφική. Ἔζησα τά ἐφηβικά μου χρόνια μέ τήν φιλοδοξία νά γίνω ζωγράφος. Ζωγράφισα ἀρκετά ἐκεῖνον τόν καιρό. [...]

[10] Οἱ συντηρητικοί στήν Τουρκία πολλές φορές χρησιμοποιοῦν λάθος μορφή τοῦ ὅρου ὡς «Μεγάλο Ἰδέα». Γεγονός πού δείχνει τήν ἀναπαραγωγή τοῦ κλισέ χωρίς ἔρευνα καί προσπάθεια κατανόησης μιᾶς περιόδου πού διώθηκε στήν Ἑλλάδα. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι οἱ ἐρευνητές πού δέν χρησιμοποιοῦν τόν ὅρο «Μεγάλο Ἰδέα» ἀλλά τή σωστή μορφή του ὡς «Μεγάλη Ἰδέα» ἔχουν κάνει προσπάθεια κατανόησης τῆς περιόδου καί εἶναι μακριά ἀπό τίς ἐπίσημες προσεγγίσεις.

[11] Δέν πρέπει νά ξεχαστεῖ καί τό Κυπριακό. Ἁπλῶς, γιά λόγους οἰκονομίας τῆς συζήτησης δέν τό ἀναφέρω ἐδῶ.

> Ὕστερα συνέβηκε ἕνα πολύ μεγάλο γεγονός, πού ἀναστάτωσε ριζικά τήν ζωή μου. Συνέβηκε ἡ καταστροφή τοῦ 1922. Τήν χρόνια ἐκείνη ἀκριβῶς εἶχα τελειώσει τό γυμνάσιο. Μέ πῆρε τότε κι' ἐμένα τό βίαιο ρεῦμα τῆς ἱστορίας καί μ' ἔφερε ἐδῶ. Διηγήθηκα στήν «Ἀργώ» τό ψυχολογικό δράμα τῶν ἀνθρώπων πού ἔζησαν αὐτό τό γεγονός στά ἐφηβικά τους χρόνια. Εἶναι μία τρομερή ἐμπειρία γιά ἕνα παιδί 17 χρονῶν. Σ' ἐμένα τό πρῶτο ψυχολογικό ἀποτέλεσμά της ἦταν ὅτι, γιά ἕνα διάστημα, ἔσβυσαν οἱ ποιητικές καί καλλιτεχνικές μου διαθέσεις. Ἡ Καταστροφή εἶναι ἡ αἰτία πού δέν ἔγινα ζωγράφος. Ἀργότερα μερικοί φίλοι παρατήρησαν ὅτι ὑπάρχει στή συνείδηση τῶν βιβλίων μου κάτι, πού προδίδει μιά καταπιεσμένη ἰδιοσυγκρασία ζωγράφου. Τώρα ἡ ζωγραφική γιά μένα εἶναι σάν μιά κοπέλα, πού τήν ἀγαπήσαμε σάν εἴμασταν παιδιά καί πέθανε προτοῦ νά προφτάσουμε νά τῆς τό ποῦμε. [...][12]

Ὁ Θεοτοκᾶς, σέ μία συνέντευξη του, μέ τίς παραπάνω φράσεις ἐκφράζει τή μεγάλη ἀνατροπή πού προκάλεσε ἡ Μικρασιατική Καταστροφή στή ζωή του. Τό κείμενο φανερώνει πώς ἡ σημασία τοῦ 1922 γιά τόν Θεοτοκᾶ –καί ἰδιαίτερα γιά πολλούς ἄλλους πού ἔχασαν τά σπίτια τους μέ τήν Καταστροφή– δέν εἶναι ἁπλῶς ἡ ἡμερομηνία ἑνός πολέμου καί δέν εἶναι συνδεδεμένη μόνο μέ ἰδεολογικές ἔννοιες. Ἀντίθετως, οἱ παραπάνω φράσεις του ἐκφράζουν ἀποκλειστικά τίς ἄμεσες καί συγκλονιστικές ἐπιπτώσεις πού εἶχε τό 1922 στόν μικρό κόσμο του. Δηλαδή, πώς τό 1922 γιά τόν Θεοτοκᾶ –καί γιά πολλούς ἄλλους– συμβολίζει τήν ὑποχρεωτική ἐξορία ἀπό τήν παιδική ζωή καί τή γενέθλια πατρίδα. Εἶναι ὁ διωγμός ἀπό τόν παράδεισο. Ἐπίσης, πώς ὁ Θεοτοκᾶς, μαζί μέ ὅλες τίς ἀπώλειες πού ἔφερε τό 1922, βίωσε ἕνα τραῦμα, μέ ἀποτέλεσμα νά καταρρεύσει τό σύστημα ἑρμηνείας, νά χαθεῖ ἡ «ἔκφρασή» του γιά ἕνα χρονικό διάστημα.

Ἡ συγγραφική δραστηριότητα τοῦ Θεοτοκᾶ ἀποκτᾶ ἀκόμη μεγαλύτερη σημασία ὅταν λάβουμε ὑπόψη τίς πρόσφατες ἔρευνες πού ἀναλύουν τίς συμπεριφορές τῶν ἀτόμων ἔναντι τῶν μεγάλων τραυμάτων.

> Οἱ ἀνθρωπολόγοι, ὅπως καί οἱ ψυχολόγοι, οἱ ὁποῖοι μελέτησαν περιπτώσεις θυμάτων βίας, ἔχουν ἀποφανθεῖ ὅτι ἡ στιγμή τῆς βίας, ὅπως καί τά μετέπειτα, περιβάλλονται ἀπό μιά ἀποσιώπηση καί ὅτι τό σύστημα ἀπόδοσης μιᾶς ἑρμηνείας ἔχει καταρρεύσει. Μιά βασική διάσταση τῆς διαδικασίας βελτίωσης καί τῆς ἐπιβίωσης ψυχολογικά, πηγάζει ἀπό τήν δυνατότητα τοῦ ἀτόμου νά μετατρέψει τήν ἐμπειρία σέ λόγο καί τά

[12] Γ. Θεοτοκᾶς, *Σημαῖες στόν ἥλιο*, Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1985, σ. 225.

βιώματα σέ ἀφήγηση. Ἡ διαδικασία ἀφήγησης ἐξασφαλίζει στήν μνήμη καί στήν ταυτότητα μιά νέα διάσταση καί αὐτό μπορεῖ νά γίνει ἀντιληπτό ὡς ἐνσωμάτωση μέ αὐτοπεποίθηση τοῦ παλαιοῦ βασικοῦ τραύματος στή σημερινή ταυτότητα.[13]

Ἀπό αὐτή τήν ἄποψη, ἡ συγγραφή τοῦ *Ἐλευθέρου Πνεύματος*,[14] (ἡ πρώτη ἔκδοση εἶναι τό 1929) μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς τό σημεῖο πού ὁ Γ. Θεοτοκᾶς ἀρχίζει νά μετατρέπει τήν ἐμπειρία τοῦ 1922 σέ λόγο καί σέ ἀφήγηση. Εἶναι γνωστό πώς ἡ ἀφήγησή του συνεχίζεται μέ τήν ἔκδοση τοῦ μυθιστορήματος *Ἀργώ* (1936) καί τῶν ἄλλων πεζογραφικῶν του ἔργων ὅπως: *Εὐριπίδης Πεντοζάλης καί ἄλλες ἱστορίες* (συλλογή διηγημάτων, 1937), *Τό Δαιμόνιο* (1938), *Λεωνής* (1940), *Ἀσθενεῖς καί Ὁδοιπόροι* (1964), *Οἱ Καμπάνες* (1970) καί *Σημαῖες στόν Ἥλιο* (1985).[15]

Τέσσερα διηγήματα («Θεραπειά», «Ὁ Κῆπος μέ τά Κυπαρίσσια», «Λίμνη», «Τό Χρονικό τοῦ 1922») καί τρία μυθιστορήματά του (*Ἀργώ, Λεωνής, Ἀσθενεῖς καί Ὁδοιπόροι*) περιέχουν στοιχεῖα σχετικά μέ τήν εἰκόνα τοῦ «ἄλλου/Τούρκου». Στό σύνολο τοῦ ἔργου του, ἡ ἀπουσία τοῦ Τούρκου ὡς ὁλοκληρωμένου χαρακτήρα πού παίζει καθοριστικό ρόλο στήν πλοκή τῆς διήγησης εἶναι χαρακτηριστική. Οἱ εἰκόνες τοῦ «ἄλλου/Τούρκου» ἐμφανίζονται συνυφασμένες μέ τήν ἀφήγηση τῶν ἱστορικῶν γεγονότων.

Παρακάτω παραθέτω ἕναν πίνακα. Αὐτός ὁ πίνακας δείχνει στήν πρώτη στήλη τό χρόνο τῆς πρώτης ἔκδοσης τοῦ ἔργου καί δίπλα, τά ἱστορικά γεγονότα μέσα ἀπό τά ὁποῖα ἀναφέρεται ὁ «Τοῦρκος».

1936 ***Ἀργώ***
Μέσα ἀπό τήν Τουρκοκρατία, τήν Ἅλωση καί τήν Καταστροφή

[13] Ö. Türkes, Antatilan «Kimin Hikayesi» Virgül Dergisi, Subat 2004, σ. 77.

[14] Γνωρίζουμε πώς ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ *Ἐλεύθερου Πνεύματος* γίνεται μέ ἕνα ἀρκετά συμβολικό ψευδώνυμο: Ὀρέστης Διγενῆς.

[15] Ὁ ξαφνικός του θάνατος τόν Δεκέμβριο τοῦ 1966 ἔθεσε τέρμα στήν πνευματική καί πολιτική του δραστηριότητα. Μετά θάνατον, ἐκδόθηκε τό τελευταῖο του μυθιστόρημα *Καμπάνες* (1970), τό ὁποῖο δημοσιευόταν τό τελευταῖο διάστημα τῆς ζωῆς του σέ συνέχειες στήν ἐφημερίδα *Τό Βῆμα*. Τέλος, τό 1985 ἐκδόθηκε τό βιβλίο *Σημαῖες στόν Ἥλιο*, τό ὁποῖο περιλαμβάνει τόν *Λεωνή*, πού ἐκδόθηκε 1940 μέ τό ἡμερολόγιο ἐργασίας του, καί τά διηγήματα τῆς *Παιδικῆς ἡλικίας*, μέ ἐπιμέλεια τῶν Γ. Π. Σαββίδη καί Μιχάλη Πιερῆ.

1937 ***Εὐριπίδης Πεντοζάλης*** (συλλογή διηγημάτων)
Μέσα ἀπό τά παιδικά χρόνια τοῦ συγγραφέα («Θεραπειά», «Ὁ Κῆπος μέ τά Κυπαρίσσια»), μέσα ἀπό μία ἀναφορά στούς πολέμους ἀνάμεσα στό 1914 καί 1922 («Λίμνη»), σχετικά μέ τή νύχτα τῆς Καταστροφῆς τό 1922 («Τό Χρονικό τοῦ 1922»)

1940 ***Λεωνής***
Μέσα ἀπό τήν ἐξιστόρηση τῆς παιδικῆς ζωῆς στήν Κωνσταντινούπολη[16] πρίν ἀπό τό 1922

1964 ***Ἀσθενεῖς καί Ὁδοιπόροι***
Μέσα ἀπό τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο καί τίς ἀναφορές στήν Καταστροφή καί στά ὑποδουλωμένα χρόνια τοῦ Γένους.

Ὅπως εἶναι φανερό καί ἀπό τόν πίνακα, τό πιό πρώιμο ἱστορικό γεγονός μέ τό ὁποῖο συνδυάζεται ὁ Τοῦρκος εἶναι ἡ Τουρκοκρατία — εἴτε τά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, ὡς μία ἀφηρημένη ἔννοια, εἴτε ἡ Ἅλωση τῆς Πόλης, πιό συγκεκριμένα. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ ἀναφορές, οἱ ὁποῖες μποροῦν νά χαρακτηριστοῦν καί ὡς ἱστορικές, ἐντοπίζονται μέσα στά μυθιστορήματα *Ἀργώ* καί οἱ *Ἀσθενεῖς καί Ὁδοιπόροι*. Οἱ πιό πολλές ἀναφορές στόν Τοῦρκο, χωρίς ἀμφιβολία, συνδέονται μέ τό 1922 (*Ἀργώ, Ἀσθενεῖς καί Ὁδοιπόροι*, «Θεραπειά», «Ὁ Κῆπος μέ τά Κυπαρίσσια», «Λίμνη», «Τό Χρονικό τοῦ 1922» καί *Λεωνής*). Ἐνῶ ἡ μεταγενέστερη περίοδος ὅπου γίνεται ἀναφορά στόν Τοῦρκο ἀνήκει στίς ἀρχές τοῦ Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στό *Ἀσθενεῖς καί Ὁδοιπόροι*. Μέ τή διαφορά ὅτι σέ αὐτή τήν ἀναφορά πρόκειται γιά τούς Τούρκους πού ζοῦν στήν Ἀλβανία.

Στήν ἀφήγηση τοῦ Θεοτοκᾶ καμία ἀπό τίς ἱστορικές συγκυρίες μέ τήν ὁποία συνυφαίνεται ἡ ἐμφάνιση τοῦ Τούρκου δέν εἶναι θετική. Ἡ φράση «τά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας», κυρίως στήν ἑλληνική ἱστοριογραφία, ἐνδεχομένως δέ καί στή μνήμη τῶν περισσότερων Ἑλλήνων, συνδέεται πιό πολύ μέ τίς ἀρνητικές συνέπειες πού εἶχε αὐτή ἡ περίοδος γιά τούς Ἕλληνες καί γιά τόν Ἑλληνισμό. Ἐνῶ ὁ Τοῦρκος εἶναι ὁ «ἄλλος» τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς.

Θά ἐστιάσουμε τήν προσοχή μας στό μυθιστόρημα *Ἀργώ* καί στή

[16] Ἐδῶ χρησιμοποιῶ τή λέξη Κωνσταντινούπολη, διότι πρόκειται γιά τήν προγενέστερη ἐποχή ἀπό τήν ἵδρυση τῆς Τουρκίας. Ὁ συγγραφέας ἀφηγεῖται τά παιδικά του χρόνια καί ἀναφέρεται στήν Κωνσταντινούπολη πού ἔχασε μέ τό 1922.

νουβέλα *Λεωνής*. Διότι καί τά δύο ἔργα ἀφενός εἶναι πλούσια ὅσον ἀφορᾶ τίς ἀναφορές στήν εἰκόνα τοῦ «ἄλλου/Τούρκου», καί ἀφετέρου συγκροτοῦν μία συνέχεια καί ἀλληλοσυμπληρώνονται. Εἶναι γνωστό ὅτι ὁ συγγραφέας στήν *Ἀργώ* (1936) ἀφηγεῖται τήν ἐπιρροή τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς στή ζωή τῶν ποικίλων χαρακτήρων Ἑλλήνων μετά τήν Καταστροφή. Καί στό *Λεωνή* (1940) ἀναπλάθει τή δική του ζωή, πού θά ἀλλάξει μέ τήν Καταστροφή. Συνεπῶς, ἡ διαφορετική ὀπτική γωνία τῶν δύο ἔργων θά παράσχει τή δυνατότητα νά καταλάβουμε ἄν ἡ παρουσίαση τῆς σχέσης τοῦ «ἐγώ» καί τοῦ «ἐμεῖς» μέ τόν «ἄλλον/Τοῦρκο» δημιουργεῖ διαφοροποιήσεις στήν εἰκόνα του. Μήπως στήν ἀφήγηση τοῦ Θεοτοκᾶ πρόκειται γιά τίς διάφορες εἰκόνες τοῦ «Τούρκου» ἤ γιά τό ἐθνικό στερεότυπο τοῦ «ἄλλου»;

α) *Ἀργώ* (1936)

> —Ὕστερα ἡ Ἀργώ ἐξακολούθησε τά ταξίδια της. Τά παιδιά τοῦ Ἰάσονα ἐξακολουθοῦσαν νά φεύγουν.
> —Καί τώρα φεύγουν, μπαμπά;
> —Φεύγουν καί ποτέ δέν ξέρουν ποῦ πᾶνε.
> —Καί ποιά εἶναι τά παιδιά;
> —Εἶναι ἕνα ἔθνος, εἶπε ὁ Παῦλος Σκινᾶς χαμογελώντας, τό περίεργο αὐτό καί πολυθρύλητο ἔθνος τῶν Ἑλλήνων.[17]

Ἡ *Ἀργώ* ἀφηγεῖται τά βιώματα τῆς «σκληραγωγημένης» γενιᾶς. Γιά τό λόγο αὐτό, ἡ πλοκή τοῦ μυθιστορήματος πλημμυρίζει ἀπό τίς ἱστορίες ποικίλων χαρακτήρων. Καί ὁ κρίκος πού τούς συνδέει εἶναι ἡ καταδίκη τους στήν ἀποτυχία καί τή δυστυχία, ἀνεξαρτήτως ἄν οἱ χαρακτῆρες πού διαγράφονται εἶναι καλοί ἤ κακοῦργοι, ἀστοί ἤ φτωχοί, ὄμορφοι ἤ ἄσχημοι. Μέσα σέ αὐτόν τόν πλοῦτο τῶν χαρακτήρων ὁ Τοῦρκος ἀπουσιάζει ὡς χαρακτήρας. Ἐμφανίζεται ἤ συνδέεται μόνο μέσα ἀπό τίς χρονικές ἀναφορές. Εἶναι περίεργο ὅτι σέ ἕνα ἔργο πού ἔχει γραφτεῖ γιά νά ἀφηγηθεῖ τήν ἐπιρροή τοῦ 1922 σέ πολλούς χαρακτῆρες Ἑλλήνων, ὁ «ἄλλος/Τοῦρκος» νά ἐμφανίζεται τέσσερις φορές μέσα ἀπό τίς ἀναφορές σχετικά μέ τήν Τουρκοκρατία. Μία ἀπό αὐτές παραπέμπει καί στήν Καταστροφή, ἐνῶ ἡ δεύτερη ἀναφορά στόν «ἄλλον καί στήν Καταστροφή» παραπέμπει στά φοιτητικά ἐπεισόδια τῆς ἐποχῆς.

[17] Γ. Θεοτοκᾶς, *Ἀργώ*, τόμ. Β΄, σ. 174.

Εἶναι πραγματικά ἐνδιαφέρον ὅτι στήν *Ἀργώ*, μέ τήν ἐπιλογή τοῦ Νοταρᾶ ὡς προγόνου τῶν νεαρῶν προσώπων τοῦ μυθιστορήματος, ὁ χρόνος τῆς διήγησης ξεκινᾶ μέ τήν Ἅλωση τῆς Πόλης. Περαιτέρω, αὐτή ἡ ἐπιλεγμένη ἀναδρομή στή δυστυχισμένη ζωή τῶν προγόνων τοῦ Νοταρᾶ μετά τήν Ἅλωση τῆς Κωνσταντινούπολης καί τῶν ἀπογόνων τοῦ Νοταρᾶ μετά τή Μικρασιατική Καταστροφή δημιουργεῖ τήν ἐντύπωση τῆς συνέχειας ἀνάμεσα σέ αὐτά τά δύο ἱστορικά γεγονότα.[18] Ἔτσι, στήν *Ἀργώ* ἡ σχέση τοῦ Ἕλληνα μέ τόν Τοῦρκο λαμβάνει μιά καθολική, διαχρονική διάσταση πού ὑπερβαίνει τά βιολογικά ὅρια τοῦ ἀτόμου καί γίνεται ἱστορική.

Στό συγκεκριμένο μυθιστόρημα, οἱ Τοῦρκοι ἀναφέρονται σέ συνάρτηση μέ τήν Ἅλωση τῆς Κωνσταντινούπολης τουλάχιστον τέσσερις φορές. Καί σέ καθεμιά ἀπό τίς ἀναφορές αὐτές διατυπώνεται ἡ ἀρνητική ἐπιρροή τῆς Τουρκοκρατίας στόν «Ἑλληνισμό»:

1) Στήν ἐξιστόρηση τῆς Ἅλωσης, ὁ σουλτάνος φέρεται νά ἐπιθυμεῖ τόν ὅμορφο γιό τοῦ Νοταρᾶ. Τό γεγονός αὐτό ἀντιπαραθέτει τόν παιδεραστή Τοῦρκο καί τόν ἥρωα Νοταρᾶ, ἀφοῦ ὁ Νοταρᾶς «πέθανε περήφανα, σάν ἀληθινός ἱππότης πού εἴτανε, κι ἄφησε ἕνα τιμημένο ὄνομα στήν μνήμη τοῦ Ἑλληνισμοῦ» (τόμ. Α΄, σ. 9). Ἔτσι, κατασκευάζεται μιά σαφής διάκριση ἀνάμεσα στά «ἀνώτερα» καί «εὐγενῆ» ἰδεώδη τοῦ ἐθνικοῦ ἑαυτοῦ ἀπό τή μιά, καί τίς «κατώτερες» ἀξίες τοῦ «Τούρκου» ἀπό τήν ἄλλη.

2) Σύμφωνα μέ τήν τραγωδία *Κάθαρση*, ἡ ὁποία εἶχε γραφτεῖ ἀπό ἕναν γόνο τῆς νέας γενιᾶς τῆς οἰκογένειας, τόν Νικηφόρο Νοταρᾶ, ὁ Τοῦρκος παρουσιάζεται ὡς θεία τιμωρία. Ἡ ἀποστολή του ἦταν νά τερματίσει τήν ἁμαρτωλή περίοδο τοῦ Βυζαντίου καί νά ἐγκαινιάσει μιά νέα ἐποχή, πού θά ἔφερνε τόν ἐξαγιασμό τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Στό τέλος αὐτῆς τῆς περιόδου ὁ Ἑλληνισμός θά ἀνασταινόταν:

> Ἡ Τουρκοκρατία συμβόλιζε ἐξ ἄλλου ἕνα εἶδος ἐθνικό Πουργατόριο, ὅπου ἔμελλε νά ἐξιλεωθεῖ ὁ Ἑλληνισμός γιά τίς ἁμαρτίες του καί νά ἀντλήσει δυνάμεις γιά μιά νέα ζωή. (τόμ. Α΄, σ. 38)[19]

[18] Αὐτή ἡ συνέχεια, αὐτός ὁ προβληματισμός ἀναπαράγεται ἀκόμα στήν Ἅλωση τῆς Κωνσταντινούπολης.

[19] Στά ἔργα αὐτά, πού ἀναφέρονται στήν Τουρκοκρατία, βρίσκουμε τουλάχιστον τρεῖς συμβολισμούς πού ἀφοροῦν στή σχέση τοῦ Τούρκου κατακτητῆ μέ τόν Ἕλληνα. α) Ὁ κατακτητής παραλληλίζεται μέ θεομηνία πού ἔχει πλήξει τόν ἑλληνικό χῶρο. Σέ

3) Ὁ Τοῦρκος «ἐμφανίζεται» ἐπίσης μέσα ἀπό ἕναν πίνακα τῆς Ἅλωσης ὡς ὁ κατακτητής:

> Ξέχασα νά ἀναφέρω μιά παλιά καί μᾶλλον ἁπλοϊκή εἰκόνα, πού βρισκότανε στό σαλόνι, εἰκόνα ἑνός λησμονημένου ζωγράφου τῆς γαλλικῆς ρομαντικῆς σχολῆς μέ φανερή τήν ἐπίδραση τοῦ Géricault καί τοῦ Delacroix. Ὁ πίνακας αὐτός παράσταινε, μέ πλούσια καί λαμπρά χρώματα, τήν τελευταία νύχτα τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, λίγες ὧρες πρίν ἀπό τήν Ἅλωση. Ὁ Αὐτοκράτορας μέ σιδερόφραχτη πολεμική στολή, ἀκουμπώντας στό σπαθί του, στεκότανε στίς ἐπάλξεις τῶν Τειχῶν κοιτάζοντας περήφανα πρός τό μέρος τοῦ τουρκικοῦ στρατοπέδου. Λίγο πιό πίσω καρτεροῦσαν ἀτάραχοι μερικοί συμπολεμιστές του, πού ἔπρεπε νά εἶναι βέβαια ὁ Ἰουστινιάνης, ὁ Λουκᾶς Νοταρᾶς, ὁ Φραντζῆς, ὁ καρδινάλιος Ἰσίδωρος καί τά ἄλλα γνωστά πρόσωπα τοῦ δράματος. Τό τουρκικό στρατόπεδο φωτιζότανε δυνατά καί φώτιζε ἕνα μέρος τοῦ οὐρανοῦ μ' ἕνα δυσοίωνο κόκκινο φῶς, σάν αἷμα. Τουναντίο τά Τείχη κ' οἱ προῦλοι τῆς Πόλης βυθιζόντανε στό σκοτάδι. Αἰσθανόσουν ἔξαψη καί θόρυβο στό στρατόπεδο τοῦ ἐχθροῦ, ἀγωνία καί νέκρα στήν Πόλη. Ὁ ζωγράφος ἤθελε, πιθανότατα, νά ἐκφράσει τήν καρτερική ὑποταγή τοῦ αὐτοκράτορα καί τῶν συντρόφων του μπροστά στήν ἱστορική τους μοίρα, τήν ἀπόφασή τους νά πολεμήσουν ὥς τό τέλος, χωρίς καμμιάν ἐλπίδα. Γιά τοῦτο ἀκινητοῦσαν καί σώπαιναν, περιμένοντας τήν μοιραία στιγμή. (τόμ. Α΄, σ. 104-105)

4) Ἴσως ἡ πιό ἐνδιαφέρουσα ἐμφάνιση τοῦ Τούρκου γίνεται στό πέμπτο κεφάλαιο, ὅπου ὁ συγγραφέας, πίσω ἀπό τό χαρακτήρα τοῦ Παπασίδερου, ταυτίζει τήν Κωνσταντινούπολη τῆς Ἅλωσης μέ τήν Κωνσταντινούπολη τῶν ἡμερῶν τῆς Καταστροφῆς τῆς Σμύρνης. Τό περίεργο εἶναι ὅτι ὁ Παπασίδερος βλέπει μόνο τά κατώτερα στρώματα τῶν ἀνθρώπων, ὅπως οἱ Τοῦρκοι καί Κοῦρδοι χαμάληδες, οἱ

ἕνα δεύτερο ἐπίπεδο, αὐτή ἡ θεομηνία παρουσιάζεται ὡς θεία τιμωρία γιά τούς Ἕλληνες· ὁ Ἕλληνας ἔπρεπε νά ἐξιλιωθεῖ γιά τίς ἁμαρτίες του καί ὁ Θεός τοῦ ἔστειλε τόν Τοῦρκο. Αὐτή ἡ μεταφορά εἶναι πολύ αἰσθητή καί στά ἔργα τοῦ Θ. Πετσάλη-Διομήδη. 6) Ὁ Ν. Καζαντζάκης στά μυθιστορήματά του χρησιμοποιεῖ τήν ταύτιση τοῦ σταυρωμένου Χριστοῦ μέ τήν Κρήτη-Ἑλλάδα-Ἐλευθερία καί τοῦ σταυρωτῆ μέ τήν Τουρκοκρατία-Ἄλλον. Αὐτοί οἱ συμβολισμοί παραπέμπουν στό ἴδιο μήνυμα: ὅπως καί ὁ Χριστός ἔτσι καί οἱ Ἕλληνες-ὁ Ἑλληνισμός θά ἀπελευθερωθοῦν ἀφοῦ ἐξαγιασθοῦν. γ) Καί ἐδῶ χρησιμοποιεῖται ἡ μεταφορά τοῦ Πουργατορίου. Μᾶλλον ἡ λέξη Πουργατόριο καί αὐτή ἡ μεταφορά χρησιμοποιεῖται μόνο στό μυθιστόρημα Ἀργώ τοῦ Γ. Θεοτοκᾶ, ἀνάμεσα σέ ὅλα τά ἔργα τῶν συγγραφέων τῆς γενιᾶς τοῦ '30.

πόρνες καί ὁ μεθυσμένος ὄχλος, νά χαίρονται γιά τή νίκη τοῦ τουρκικοῦ ἀπελευθερωτικοῦ κινήματος:

> Τό θέαμα πού ἀντίκρυζαν ὁλόγυρά τους εἴταν ἄγριο καί ἀποκαρδιωτικό. Ἡ Πόλη ἔπλεε μές στίς τούρκικες σημαῖες κι' ὁ μουσουλμανικός ὄχλος ἔμοιαζε ἔξαλλος. Φανατισμένες διαδηλώσεις ἀνεβοκατέβαιναν συνεχῶς τούς μαχαλάδες, μέ σημαῖες, νταβούλια καί ζουρνάδες, ξεφωνίζοντας καί ψάλλοντας τή μεγάλη νίκη τοῦ Ἰσλάμ. Τά ὑπόγεια καπελειά τοῦ Γαλατᾶ ἀντηχοῦσαν ἀπό κραυγές καί μανέδες καί βρωμοῦσαν μακριά τό χυμένο κρασί. Οἱ δρόμοι εἴτανε γεμάτοι μεθυσμένους, πού κουτροῦσαν παντοῦ, βλαστημοῦσαν, ζητωκραύγαζαν, ξερνοῦσαν στό πεζοδρόμιο, ἀγκάλιαζαν τίς γυναῖκες, τίς ἔσφιγγαν, τίς φιλοῦσαν, ἔσπαναν τζάμια, ἔδερναν. Τά μπορντέλα εἶχαν ἀνοίξει τίς πόρτες διάπλατα, πανηγυρίζοντας κι αὐτά τή νίκη μέ ὑστερικές τσιριξιές. Οἱ πόρνες εἶχανε χυθεῖ στά σοκάκια ἀδέσποτες, χειραφετημένες, ἔξαλλες κι' αὐτές, μέ χτυπητούς φιόγκους στά μαλλιά καί μέ τά πιό ἀδιάντροπα κουνήματά τους, ἔτρεχαν νά χαροῦνε τό μεγάλο γλέντι καί τήν τρελλή ἔξαψη τῶν ἀντρῶν. [...]
> Ἡ ἀπογοήτευση κι' ὁ φόβος ἔσφιγγαν τίς καρδιές τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ.» (τόμ. Α΄, σ. 169)

Καί

> Μερικοί Τοῦρκοι ἤ Κοῦρδοι χαμάληδες, ξαπλωμένοι σέ μιάν ἄκρη τῆς Γέφυρας, πού τραγουδοῦσαν ἀγκαλιασμένοι, σταματήσανε τό τραγούδι τους, σάν πέρασε ἡ περιπολία ἀπό δίπλα τους, καί τή βρίσανε μέ βρωμερά λόγια. Οἱ τρεῖς μεγάλες Δυνάμεις δέν κατάλαβαν τίποτα ἤ δέν ἤθελαν νά καταλάβουν κ' ἐξακολούθησαν νά βαδίζουν στή Γέφυρα, χωρίς σκοπό, μέ σκυμμένο τό κεφάλι καί μέ ὕφος ἀποβλακωμένο. Οἱ χαμάληδες γελοῦσαν, ἔδιναν φιλικές φάπες ὁ ἕνας στόν ἄλλον, γιουχάϊζαν τήν Εὐρώπη [...]. (τόμ. Α΄, σ. 173)

Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ περιγραφή τῆς παραπάνω σκηνῆς μέσα ἀπό τό χαρακτήρα τοῦ Παπασίδερου, τοῦ ἐθνικιστῆ παπᾶ τῆς Πόλης, σέ μία στιγμή παραίσθησης, δημιουργεῖ τήν ἐντύπωση ὅτι ἡ ἀφηγηματική φωνή δέν ταυτίζεται μέ τίς ἀπόψεις τοῦ Παπασίδερου, ἀλλά μέσῳ τοῦ χαρακτήρα αὐτοῦ μεταφέρει μία προσέγγιση πού ἔχει παρατηρήσει στό περιβάλλον του.

Ὅπως καί ἡ παραίσθηση τοῦ Παπασίδερου, ὁμοίως καί ἡ δεύτερη ἀναφορά τοῦ συγγραφέα στήν Καταστροφή καί στούς Τούρκους κρύβει μία δόση εἰρωνείας καί κριτικῆς. Ὁ συγγραφέας, γιά νά τονίσει τή βαναυσότητα κάποιων φοιτητικῶν ἐπεισοδίων στήν Ἀθήνα, τά

παραλληλίζει, διά στόματος μιᾶς ἁπλοϊκῆς Μικρασιάτισσας, μέ τή νύχτα τῆς Καταστροφῆς στή Σμύρνη. Τό παραλήρημα τῆς Μικρασιάτισσας ἀπό τή μιά μεριά τονίζει τή φρικαλεότητα τῶν γεγονότων πού βίωσαν οἱ Χριστιανοί ἀπό τούς «τσέτες» τῶν Τούρκων. Καί ἀπό τήν ἄλλη παρουσιάζει τή σφοδρότητα τῶν φοιτητικῶν ἐπεισοδίων.

> Ξαφνικά ἡ πόρτα τῆς κάμαράς του ἄνοιξε μέ ὁρμή καί πετάχτηκε μέσα ἡ μαγείρισσα τοῦ σπιτιοῦ, μία Σμυρνιά ἡλικιωμένη καί λίγο ὑστερική, πού εἶχε δεῖ μέ τά μάτια της ὅλην τήν Καταστροφή. Ἦταν ἔξαλλη, ξεμαλλιασμένη, μέ γουρλωμένα τά μάτια, μέ τήν ἔκφραση τοῦ τρόμου στό πρόσωπό της. Μόλις ἀντίκρισε τό Μανόλη ἔμπηξε σέ φωνές:
>
> —Οἱ Τοῦρκοι! οἱ Τοῦρκοι! Παναγιά μου, οἱ Τοῦρκοι!...
>
> Ὁ νέος προσπάθησε νά τήν καθησυχάσει:
>
> —Ἡσύχασε, κυρά, δέν εἶναι οἱ Τοῦρκοι. Οἱ δικοί μας εἶναι πού τσακώθηκαν ἀναμεταξύ τους. Δέν ἔχει Τούρκους στήν Ἀθήνα...
>
> Μά ἡ γριά δέν ἄκουε τίποτα. Ἔτρεμε σύγκορμη, ἔκλαιγε, τραβοῦσε τά μαλλιά της καί τά μάγουλά της κι' ὅλο ξεφώνιζε λόγια ἀσυνάρτητα:
>
> —Οἱ Τοῦρκοι! Βοήθα, Χριστέ μου! Ἀμάν, Παναγιά μου, σῶσε! Πλάκωσε ἡ Τουρκιά! Μᾶς κυνηγοῦνε τά σκυλιά, νά μᾶς σφάξουν ὅλους, νά μή μείνει ρουθούνι Χριστιανός... Ἄτιμοι, ἄτιμοι! σκυλιά! Ἄχ! τά παιδιά μου, τά παιδιά μου, μοῦ τά σφάξανε σάν ἀρνιά, μές στή μέση τοῦ δρόμου... Ἄχ! ἦρθαν οἱ τσέτες, ἦρθανε [...]. (τόμ. Α΄, σ. 281)

Ὅπως εἶναι φανερό ὁ Τοῦρκος στήν *Ἀργώ* ἀπουσιάζει ὡς μυθιστορηματικό πρόσωπο. Ἀναφέρεται μόνο μέσα ἀπό τίς ἀναφορές στήν Ἅλωση τῆς Πόλης καί στήν Καταστροφή τῆς Σμύρνης. Τό ἀντικείμενο τῶν ἀναφορῶν εἶναι εἴτε ἡ ἐξουσία, τά πρόσωπα τῆς ἐξουσίας, εἴτε ὁ ὄχλος. Δέν πρόκειται ποτέ γιά κάποιον ἁπλό ἄνθρωπο. Βέβαια καί ἡ Ἅλωση καί ἡ Καταστροφή εἶναι ἱστορικά γεγονότα φορτωμένα μέ ἀρνητικές ἔννοιες γιά τούς Ἕλληνες.

Οἱ ἀναφορές τοῦ συγγραφέα στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, ἀνεξαρτήτως ἄν ἡ ἀφηγηματική φωνή ταυτίζεται μέ τόν χαρακτήρα τοῦ Παπασίδερου ἤ ὄχι, ἀπεικονίζουν τόν «Τοῦρκο» ὡς τόν κατεξοχήν «ἄλλον» τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Δηλαδή, ὡς ἐκείνη τήν ἱστορική φιγούρα, πού μέ τήν ὕπαρξή της ἔχει προκαλέσει τή δυστυχία τοῦ Ἑλληνισμοῦ/τῶν Ἑλλήνων ἐπί αἰῶνες.

Ἡ συχνότητα τῶν ἀναφορῶν στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας μπορεῖ νά ἑρμηνευθεῖ ἀπό τήν τάση τοῦ συγγραφέα νά μήν παρουσιάζει τόν «ἄλλον» ὡς πραγματικό χαρακτήρα ἀλλά ὡς μία ἱστορική καί ἀφηρημένη ἔννοια. Πράγμα πού σημαίνει τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἤδη

χαραγμένης εἰκόνας τοῦ «Τούρκου» ὡς τοῦ κατεξοχήν ἐθνικοῦ «ἄλλου». Ἴσως ὁ συγγραφέας στήν *Ἀργώ*, ἐξιστορώντας τή ζωή τῶν ἄλλων χαρακτήρων μετά τήν Καταστροφή στήν Ἑλλάδα, μεταφέρει, ἀναπαράγει καί τήν ἑρμηνεία τῆς Τουρκοκρατίας πού ἔχει παρατηρήσει στό περιβάλλον του. Πράγμα πού γίνεται πιό αἰσθητό μέ τήν παραίσθηση τοῦ Παπασίδερου.

β) *Λεωνής* (1940)

> Ἀπάνω-κάτω, ὅλα τά μεγάλα ζητήματα τῆς ἀνθρωπότητας εἶχανε τακτοποιηθεῖ. Στό ἐξῆς κανείς δέν θά εἶχε δίκιο νά παραπονιέται ὅτι ὁ κόσμος δέν εἶναι ὅπως πρέπει. Τά παλιά ἔπρεπε νά ξεχαστοῦν, μία καινούργια ἐποχή ἄρχιζε στόν κόσμο μές στήν ἐλευθερία καί τήν εὐημερία. Ὁ καθένας πιά θά ἔκανε ὅ,τι τραβοῦσε ἡ καρδιά του, ὁ ἕνας θά ζωγράφιζε, ὁ ἄλλος θά ἔγραφε ποιήματα [...] ὁ Δήμης δέν θά ἔκανε ποτέ του ἄλλη δουλειά παρά νά κυνηγᾶ κορίτσια. Γιατί ὄχι, ἀφοῦ ἔτσι τοῦ ἄρεζε; Κι ὁ κάθε λαός τό ἴδιο θά κοίταζε τό κέφι του, θά χαιρότανε τή ζωή του χωρίς περιορισμούς, θά περπατοῦσε ἀνενόχλητος στό δρόμο τῆς προόδου. Μία μικρή προσπάθεια ἔπρεπε νά κάμει ἀκόμα τό ἑλληνικό Κράτος, μία τελευταία σπρωξιά ἔπρεπε νά δώσει γιά νά τακτοποιήσει ὁριστικά κάτι ἐκκρεμῆ ζητήματα πού εἶχε στή Μικρασία. Ὕστερα, καμιά ἄλλη σκοτούρα δέν ἔμελλε πιά νά ταράξει τήν καλοπέραση καί τά παιχνίδια τῶν παιδιῶν τοῦ Ὀδυσσέα. «Εὐτυχισμένοι ἐσεῖς, ἔλεγαν οἱ παλαιοί, πού ἀρχίζετε σήμερα τή ζωή σας. Τυχερή γενεά!».[20]

Ὁ Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος μέ τούς στρατιῶτες καί τίς τελετές ὑποδοχῶν καί παρελάσεων πού φέρνει στήν Πόλη εἶναι τό δεύτερο σημαντικό ἱστορικό γεγονός τῆς ἀφήγησης. Δημιουργεῖ μία ἀτμόσφαιρα γιορτῆς, δίνει σιγουριά γιά τό ξεκίνημα μίας ἄλλης ἐποχῆς. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τό 1922 ἀνατρέπει τά σχέδια τῆς καινούργιας ἐποχῆς καί τή ζωή τοῦ Λεωνῆ.[21] Χαλάει τό παιχνίδι τῶν παιδιῶν

[20] Γ. Θεοτοκᾶς, *Λεωνής*, ὅ.π., σ. 75-76.

[21] Ὁ *Λεωνής* ἀποτελεῖ ἕνα χαρακτηριστικό δεῖγμα μυθιστορήματος ἐφηβείας. Ἕνα ἀπό τά κοινά σημεῖα τῶν συγγραφέων τῆς Γενιᾶς τοῦ '30 πού ἔχουν χάσει τή γενέθλια πατρίδα τους εἴτε μέ τό 1914 εἴτε μέ τό 1922 εἶναι ἡ συγγραφή μυθιστορημάτων τά ὁποῖα μποροῦν νά ἐνταχθοῦν στό εἶδος μυθιστόρημα ἐφηβείας. Καί ὁ Κ. Πολίτης (ἄν καί δέν ἔχει γεννηθεῖ στή Σμύρνη ἔχει μεγαλώσει στή Σμύρνη) *Στοῦ Χατζηφράγκου* καί ὁ Η. Βενέζης στήν *Αἰολική Γῆ* γράφουν γιά τήν ταύτιση τῆς χαμένης παιδικῆς ζωῆς καί μέ τή γενέθλια πατρίδα. Βέβαια, ὅπως εἶναι φανερό καί στόν τίτλο, στά ἄλλα δύο μυθιστορήματα, σέ ἀντίθεση μέ τόν *Λεωνή*, ὁ τόπος εἶναι στό ἐπίκεντρο τῆς

στόν Κῆπο. Γίνεται αἰτία γιά νά διωχτοῦν ὁ Λεωνής καί οἱ ἄλλοι φίλοι του ἀπό τόν Κῆπο-παράδεισό τους. Καί ὁ συγγραφέας, στόν *Λεωνή*, ὑπό τή σκιά τοῦ Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου πού πλησιάζει, ἐκφράζεται[22] γιά τήν παιδική του ζωή στήν Πόλη πού τερματίστηκε μέ τό 1922 καί γιά τίς πρῶτες προσφυγικές ἡμέρες του στήν Ἀθήνα. Ἡ πλοκή δηλαδή τοῦ *Λεωνῆ*, ἐκτός ἀπό τίς τελευταῖες λίγες σελίδες, διαδραματίζεται στήν Πόλη πρίν ἀπό τό 1922. Παρ' ὅλα αὐτά, ἀπό τήν ἀφήγηση ἀπουσιάζει ὁ «ἄλλος/Τοῦρκος» ὡς χαρακτήρας. Ἡ ἐμφάνισή του περιορίζεται στίς ἀναφορές τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου.

Τίς περισσότερες φορές δέν βλέπουμε τόν «ἄλλον/Τοῦρκο» ἀλλά τό ἐπάγγελμά του, ὡς ἀστυνόμου καί στρατιώτη. Ἐκτός ἀπό τήν ἀποξένωση πού φέρνει ἡ ἀναφορά στόν ἀστυνόμο ἤ στρατιώτη, αὐτές οἱ ἀναφορές εἶναι δύσκολο νά χαρακτηριστοῦν ὡς ἀρνητικές. Ἁπλῶς αὐτές οἱ ἀναφορές συνυφαίνονται μέ κάποια φασαρία πού γίνεται στόν ἐξωτερικό κόσμο.

α) Ἡ τουρκική ἀστυνομία ἀναφέρεται δύο φορές:

1) Τήν πρώτη φορά, γιά νά δοθεῖ ἔμφαση στήν ἐκτίμηση πού

διήγησης. Γεγονός πού κάνει τήν ἐξιστόρηση τῶν ἔργων νά καλύπτει πολλά πρόσωπα καί γεγονότα πού θυμᾶται ὁ συγγραφέας σχετικά μέ τόν τόπο πού ἔχει χάσει.

[22] Ὁ συγγραφέας, κάνοντας λόγο γιά τό κίνητρο πού τόν ὤθησε νά γράψει τό *Λεωνή*, ἀναφέρει τήν ἐπανεμφάνιση ἑνός «Μεγάλου» Πολέμου καί τήν ἀνάγκη νά ἐξιστορήσει τά παιδικά του χρόνια, πού πέρασαν ἀνάμεσα στόν «Πρῶτο Μεγάλο Πόλεμο» καί τή Μικρασιατική Καταστροφή. «Γιά νά πῶ ὡστόσο ὅλη τήν ἀλήθεια, ὅταν βάλθηκα νά γράφω τό *Λεωνή*, δέν ἤξερα πολύ καλά τί ἀκριβῶς πήγαινα νά κάνω. Ἐκ τῶν ὑστέρων, φυσικά, μπορεῖ κανείς νά λέει χίλια-δύο πράματα, ἄλλα τήν ὥρα ἐκείνη τό μόνο πού ἤξερα μέ βεβαιότητα (καί μάλιστα δέν μποροῦσα νά σκεφτῶ ἄλλο τίποτα) εἴτανε πώς ἄκουα τόν πόλεμο νά πλησιάζει. Ἀνήκω στήν πολυθρύλητη γενεά πού πήγαινε στό σχολεῖο τόν καιρό τοῦ πρώτου Μεγάλου Πολέμου καί πού ἄρχισε καί νά σκέπτεται καί νά γυρεύει τό σκοπό τῆς ζωῆς της μέσα στή μεγάλη ὁμαδική ἀνισορροπία, στίς θολές καί ἀνεξήγητες ἀνησυχίες, στίς παράφωνες μουσικές χοροῦ, στή μηχανοκίνητη, ὁρμητική καί αἰσιοδόξη ποίηση τῆς λεγόμενης ἄλλοτε "μεταπολεμικῆς" ἐποχῆς. Ὅταν σχηματίστηκε μέσα μου ἡ πεποίθηση πώς ὁ μεγάλος πόλεμος ἐρχότανε ξανά, σάν ἕνα κόκκινο σύννεφο, νά σκεπάσει τόν κόσμο, βρέθηκα, ὅπως βέβαια καί πολλοί ἄλλοι συνομήλικοί μου, σέ μία κατάσταση ἀρκετά περίπλοκη. [...] αἰσθάνθηκα νά μέ κυριεύει μιά ἔντονη νοσταλγία γιά τά χρόνια τοῦ πρώτου Μεγάλου Πολέμου, τῆς ἀνακωχῆς καί τῆς Μικρασιατικῆς Ἐκστρατείας, μιά νοσταλγία κόσμων χαμένων καί μεγάλων ἱστορικῶν στιγμῶν, περεχυμένη μέ τήν γλυκύτητα καί τήν πικρία τῶν παιδικῶν καί ἐφηβικῶν ἀναμνήσεων, χωρίς ὅμως νά μπορῶ πιά νά καταλάβω ἄν εἴτανε πραγματικά μιά νοσταλγία τῆς παιδικῆς ἡλικίας καί τῆς ἐφηβείας ἤ κάτι σά μιά παλιά ἀρρώστεια, κρυμμένη στά βάθη τοῦ ὀργανισμοῦ, πού ξανάρχεται στήν ἐπιφάνεια κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση μιᾶς ἀλλαγῆς τῶν ἀτμοσφαιρικῶν συνθηκῶν». (σ. 179-180)

ἀπολάμβανε ὁ παππούς ἀπό ὅλους, συμπεριλαμβανομένης καί τῆς τουρκικῆς ἀστυνομίας:

> Δέν εἶχε δείρει κάποιον μιά φορά, μέ τό μπαστούνι, στή Γέφυρα τοῦ Γαλατᾶ, μέρα μεσημέρι; Μαζεύτηκε κόσμος, τόν εἴδανε διάφοροι γνωστοί, πλησίασαν κι οἱ Τοῦρκοι ἀστυφύλακες, μά δέν τοῦ εἶπανε τίποτα, μονάχα πρόσταξαν τόν κόσμο νά διαλυθεῖ. Εἶχε πάντα ἄριστες σχέσεις μέ τήν ἀστυνομία, κανείς δέν μποροῦσε νά ἐξηγήσει ἀκριβῶς τό γιατί. (σ. 10-11).

2) Τή δεύτερη φορά, ὅταν περιγράφονται τά ἐπεισόδια πού γίνονταν στίς ἐπετείους τῆς 25ης Μαρτίου:

> [...] εἶχανε τά πρωτεῖα ἀπό τήν ἄποψη τοῦ λαϊκοῦ συναγερμοῦ, ὅταν ἑόρταζαν τήν 25η Μαρτίου ἤ τό Πάσχα τους, πού τοῦ δίνανε πολιτική σημασία, ἤ τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου, πού ἑόρταζε ὁ Βενιζέλος. Τότε χυνότανε στούς δρόμους μυριάδες, μέ σημαῖες, λάβαρα καί δάφνες, σταματοῦσαν τήν κυκλοφορία, σκαρφάλωναν στίς στέγες τῶν τράμ., ἔκαναν διαφορές ζημιές καί στό τέλος δερνότανε μέ τήν τουρκική ἀστυνομία. (σ. 77)

β) Ὁ Τοῦρκος ὡς στρατιώτης ἤ σέ σχέση μέ τόν πόλεμο ἀναφέρεται τρεῖς φορές:

1) Σέ μιάν περίπτωση, ἕνας Τοῦρκος στρατιώτης διασχίζει τό δρόμο, μαζί μέ ἄλλους:

> Ὕστερα ἄρχισε καί περνοῦσε στούς δρόμους στρατός, Γερμανοί, Αὐστριακοί, Τοῦρκοι, ὁ κόσμος γέμισε μουσικές καί ξιφολόγχες πού ἀστράφτανε. (σ. 33)

2) Μία ἄλλη φορά διαβάζουμε πώς

> Ὁ Λεωνής ἤξερε ἀπό πολέμους [...]. Σάν εἴτανε πολύ μικρός, εἶχε ἀκούσει γιά τόν πόλεμο πού ἔκαμαν οἱ Ἰταλοί στούς Τούρκους καί πῆραν ἕνα σωρό νησιά καί κόντεψαν νά πάρουν καί «τό νησί μας» ἔλεγε ἡ οἰκογένεια. Ὕστερα ἤξερε διάφορες ἱστορίες γιά τόν πόλεμο πού ἔκαμαν στούς Τούρκους οἱ Ἕλληνες μαζί μέ τούς Βουλγάρους, τούς Σέρβους καί τό Μαυροβούνιο καί πῆραν πολλά νησιά καί πολιτεῖες καί πολέμησε κι ὁ θεῖος Μάρκος κι ἔγινε λοχίας [...]. (σ. 16)

3) Ἴσως ἡ πιό ἐνδιαφέρουσα ἀναφορά εἶναι ἡ ἑξῆς, πού ἀφηγεῖται τό θέαμα τῆς τελετῆς γιά τήν ὑποδοχή τοῦ Γερμανοῦ Αὐτοκράτορα:

> Σ' ἕνα γειτονικό δρόμο ξέσπασε μία ἀόρατη στρατιωτική μουσική, βιαστική, χαρούμενη καί λιγάκι ἀστεία, γεμάτη, θαρρεῖς, ἀπό κατρακυλί-

σματα τενεκέδων. Ὕστερα πέρασαν οἱ καβαλάρηδες τῆς σουλτανικῆς φρουρᾶς ντυμένοι ἀπό πάνω ἴσαμε κάτω στά κόκκινα. Κρατούσανε μεγάλες λόγχες στολισμένες μέ μικρές κόκκινες σημαῖες. Ὅλο τό πλῆθος κουνήθηκε κι ὁ καθένας τσαλαπάτησε τό δικό του. Πίσω ἀπό τούς καβαλάρηδες ἐρχόντανε κάτι αὐτοκίνητα ἀνακατωμένα μέ ἄλογα, γυμνά σπαθιά, κράνη. Τά μέταλλα ἀστράφτανε, οἱ κόκκινες σημαιῖτσες κυμάτιζαν στόν ἀέρα χαρωπά. Ὁ Λεωνής εἶδε καμπόσους ἀνθρώπους μέ μεγάλα μουστάκια, μά ποιός εἶταν ὁ Αὐτοκράτορας δέν πρόφτασε νά καταλάβει.

[...]

Μά ὁ Λεωνής εἶχε ξεχάσει τό ζήτημα. «Τόν παλιό καιρό, συλλογιζότανε, σ' αὐτούς ἐδῶ τούς δρόμους περνοῦσαν οἱ δικοί μας Αὐτοκράτορες, τώρα περνᾶ ἡ Σάρα καί ἡ Μάρα.» Ἐκεῖνοι εἶταν Αὐτοκράτορες, ἄξιοι τοῦ ὀνόματος, ὁ Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος, ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς, ὁ Ἰωάννης Τσιμισκής, ὁ Μανουήλ Κομνηνός, πανύψηλοι, ντυμένοι στό χρυσάφι σάν δεσποτάδες, μέ τίς ὡραῖες ξανθές γενειάδες τους, μέ τό σεβάσμιο ὕφος τους, πού εἶχες ὄρεξη νά τούς φιλήσεις τό χέρι, τρομεροί ὅταν ἀντίκρυζαν τόν ἐχθρό, πράοι καί γλυκομίλητοι σάν καλοί πατεράδες ὅταν εἶχαν νά κάμουν μέ φίλους. Ἤ ὁ καημένος ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος ὁ γλυκύτατος [...]. (σ. 35-36)

Αὐτή ἡ ἀναφορά ἀποκτάει περισσότερο νόημα μαζί μέ μία ἄλλη σκηνή καί ἀποκαλύπτει τά συναισθήματα τοῦ Λεωνῆ γιά τόν «ἄλλον». Μέ τό τελείωμα τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου γίνονται ἄλλες παρελάσεις καί ὑποδοχές. Σέ μία ἀπό αὐτές τίς τελετές συμμετέχουν καί οἱ Ἕλληνες. Στή δεύτερη τελετή, ὁ Λεωνής θυμᾶται τήν τελετή πού εἶχε γίνει γιά τήν ὑποδοχή τοῦ Γερμανοῦ Αὐτοκράτορα καί σκέφτεται:

> Ὑπῆρχε, βέβαια, ἀνάμεσα στίς δυό ὑποδοχές μιά διαφορά οὐσιαστική, ὅτι τότε εἶταν οἱ «ἄλλοι», ἐνῶ τώρα, συλλογιζότανε ὁ Λεωνής, «εἴμαστε ἐμεῖς». (σ. 78)

γ) Ἐπίσης, γίνεται ἀναφορά στό «τουρκικό στοιχεῖο», σχετικά μέ τά ὑποχρεωτικά μαθήματα τουρκικῆς γλώσσας, πού ἐπιβλήθηκαν στόν ἑλληνόφωνο πληθυσμό (σ. 34).

Ἐκτός ἀπό τίς παραπάνω ἀναφορές πού συνυφαίνουν τόν «ἄλλον/Τοῦρκο» μέ τήν ἐξουσία, ὑπάρχουν καί περιπτώσεις, ὅπου ὁ «ἄλλος/Τοῦρκος» ἐμφανίζεται μέ «ἄμαχα ροῦχα». Ἐπί παραδείγματι, ὁ Τοῦρκος ἀναφέρεται ἔμμεσα, μέσα ἀπό τά λόγια ἑνός ἡλικιωμένου

πού μιλάει μέ τήν ὑπηρέτρια τοῦ σπιτιοῦ. Ὁ ἡλικιωμένος, γιά νά τονίσει ὅτι τό πρῶτο πέρασμα ἑνός ἀτμόπλοιου ἀπό τόν Βόσπορο ἦταν ἕνα μεγάλο γεγονός, σημειώνει τήν κάθοδο Τούρκων καί Ἑλλήνων χωρικῶν, μέ τούς χοτζάδες καί τούς παπάδες τους ἀντίστοιχα. Χαρακτηριστικό εἶναι τό γεγονός ὅτι ὅλοι συμφωνοῦσαν «πώς χάλασε ὁ κόσμος» (σ. 13).

Ἐκεῖνο πού εἶναι πρωτότυπο στόν *Λεωνή* εἶναι ὁ Τοῦρκος ἀστός.

1) Ὁ ἀφηγητής θυμᾶται περιστασιακά ἕναν Τοῦρκο μαέστρο:

> Ἐκεῖ, τίς Κυριακές, ὁδηγοῦσε τήν ὀρχήστρα ὁ περίφημος Τοῦρκος μαέστρος Ἰχσάν μπέης καί μαζευότανε ἀπό κάτω μεγάλο πλῆθος καί τόν σεριάνιζε [...]. (σ. 22)

2) Κάνει ἐπίσης λόγο γιά τά λίγα τουρκόπουλα πού πᾶνε στό κολέγιο, γιά «[...] δύο-τρεῖς Τούρκ[ους], πολύ σοβαρ[ούς] καί ἀξιοπρεπεῖς» (σ. 100) καί γιά τίς γυναῖκες μέ ἀνοιχτά μαλλιά:

> μιά ἡλικιωμένη γυναίκα, ἀδύνατη, μικροκαμωμένη, μ' ἕνα πρόσωπο πολύ λυπημένο. Εἴτανε ντυμένη μέ μιά πράσινη ρόμπα, κι εἶχε τά μαλλιά της δεμένα μ' ἕνα τουλπάνι σάν κι αὐτά πού φοροῦσαν οἱ κομψές τούρκισσες, πού εἶχανε καταργήσει τό γιασμάκι. Μά δέν εἴτανε Τούρκισσα καθόλου. (σ. 92)

Βέβαια, ἡ ἀφηγηματική φωνή τούς «θεωρεῖ» ἐξ ἀποστάσεως καί μέ πολύ σύντομες ἀναφορές.

Ὁ «ἄλλος/Τοῦρκος» δέν ἀνήκει στόν κόσμο τοῦ *Λεωνῆ*. Ἀναφέρεται μόνο σέ σχέση μέ τόν ἐξωτερικό κόσμο καί ἀπό μακριά. Γιά τό λόγο αὐτό τίς περισσότερες φορές ἐμφανίζεται σέ στιγμές ἀναταραχῆς (ἐπεισοδίων καί πολέμων), ὡς ἀστυνομία καί στρατός. Ἡ ποικιλία τῶν φράσεων πού χρησιμοποιοῦνται γιά τήν τουρκική ἀστυνομία, τόν Τοῦρκο στρατιώτη καί τά ὑποχρεωτικά μαθήματα τουρκικῶν δείχνουν πώς ὁ Τοῦρκος τῆς ἀφήγησης εἶναι συνυφασμένος μέ τήν ἐξουσία. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ ἐξ ἀποστάσεως ἀφήγηση, μέ πολύ σύντομες καί περιγραφικές ἀναφορές, δίνει στοιχεῖα καί γιά τήν ὕπαρξη τῶν ἀστῶν Τούρκων. Ἐπίσης ὁ συγγραφέας στή σύγκριση δύο τελετῶν, χρησιμοποιώντας τήν ἑξῆς φράση:

> Ὑπῆρχε, βέβαια, ἀνάμεσα στίς δυό ὑποδοχές μιά διαφορά οὐσιαστική, ὅτι τότε εἶταν οἱ «ἄλλοι», ἐνῶ τώρα, συλλογιζότανε ὁ Λεωνής, «εἴμαστε ἐμεῖς», (σ. 78)

δείχνει πώς εἶναι συνειδητοποιημένος καί ὡς πρός τήν ὕπαρξη τοῦ «ἄλλου» καί ὡς πρός τά δικά του συναισθήματα.

Ἐπίλογος

Ἡ *Ἀργώ* ἔχει ἐκδοθεῖ τό 1936 καί ὁ *Λεωνής* τό 1940. Στό ἐπίκεντρο τοῦ πρώτου μυθιστορήματος ὑπάρχει μία κοινωνία μετά τήν Καταστροφή, ἐνῶ τό δεύτερο ἔργο ἀφηγεῖται τή ζωή τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα, πού θά ἀνατραπεῖ μέ τήν Καταστροφή. Καί στά δύο ἔργα ὁ «Τοῦρκος» ἀπουσιάζει ὡς μυθιστορηματικό πρόσωπο μέ καθοριστικό ρόλο στήν ἀφήγηση τοῦ ἔργου. Τό σχῆμα (γενικότερο pattern) τῆς ἑλληνικῆς ἀφήγησης γιά τό Βυζάντιο καί γιά τήν Τουρκοκρατία ἀναπαράγεται στήν πλοκή τῆς *Ἀργῶς*. Δηλαδή ἡ Τουρκοκρατία, ἐνδεχομένως καί ὁ Τοῦρκος, ἐμφανίζεται νά εἶναι ὁ ἱστορικός «ἄλλος» πού προκάλεσε τή δυστυχία τῶν Ἑλλήνων τόσο μέ τήν Τουρκοκρατία ὅσο καί μέ τήν Καταστροφή. Βέβαια, πιό ἀναλυτικό διάβασμα τῶν φράσεων πού ἀφοροῦν τήν Καταστροφή δείχνει πώς ὁ συγγραφέας δέν ταυτίζεται μέ τίς ἀπόψεις αὐτές, ἁπλῶς μεταφέρει μία προσέγγιση πού μαρτυρεῖται στό περιβάλλον του. Δηλαδή ἡ *Ἀργώ* καταγράφει καί ἀναπαράγει τήν ἀφηρημένη ἱστορική καί ἀρνητική ἔννοια τοῦ «ἄλλου» στήν ἀφήγησή της, ἐνῶ ὁ «Τοῦρκος» τοῦ *Λεωνῆ* δέν εἶναι μία ἱστορική ἔννοια. Εἶναι ἕνα σύγχρονο πρόσωπο. Μπορεῖ νά ἐκπροσωπεῖ τήν ξένη ἐξουσία ἤ τήν ἀστική τάξη τῶν Τούρκων. Μπορεῖ νά περιγράφεται μέ ἀδιαφορία καί μέ πολύ συνοπτικές φράσεις, ἀλλά εἶναι πρόσωπο πραγματικό, καί διαφοροποιεῖται ἀπό τίς ἄλλες εἰκόνες τοῦ «Τούρκου» πού παρατηροῦμε στά ἔργα τῶν συγχρόνων του συγγραφέων. Μόνο στόν *Λεωνή* βλέπουμε τήν εἰκόνα τῶν ἀστῶν Τούρκων, δηλαδή τά τουρκόπουλα πού πᾶνε στά γαλλικά κολλέγια καί τόν Τοῦρκο μαέστρο. Καί ἡ φράση τοῦ συγγραφέα «ὅτι τότε εἴταν οἱ "ἄλλοι", ἐνῶ τώρα, συλλογιζότανε ὁ Λεωνής, "εἴμαστε ἐμεῖς."» (σ. 78) δείχνει πώς ὁ συγγραφέας εἶναι συνειδητοποιημένος ὡς πρός τή σχέση τοῦ ἐγώ-ἐμεῖς μέ τόν «ἄλλον».

Μάριο Βίττι

Μαρτυρία γιά τόν Γ. Θεοτοκᾶ

Ὅταν ἀκούω τό ὄνομα τοῦ Θεοτοκᾶ, μοῦ ἔρχονται στό νοῦ τρεῖς ἐπάλληλες παραστάσεις τῆς φυσιογνωμίας του. Πρῶτα πρῶτα, ὅπως μπορεῖ νά τό περιμένει κανείς ἀπό ἐμένα, ἔρχεται ἡ εἰκόνα πού ἀφορᾶ τό σύνολο τῶν προβλημάτων πού σχετίζονται μέ τήν ἰδιαίτερα σημαντική προσωπικότητά του, καί τήν ὁποία ξεχώρισα ἀπό παλιά, προκειμένου νά μιλήσω γι' αὐτόν στήν πρώτη μορφή τῆς *Ἱστορίας* μου, καί ἀμέσως μετά, ὅταν μοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νά ἐξετάσω ἀπό κοντά τό ἔργο του, μελετώντας τό ρόλο του ὡς ξεχωριστοῦ διανοούμενου τῆς γενιᾶς τοῦ '30 — καί ἰδιαίτερα μέ στόχο τό ἔργο του ὡς μυθιστοριογράφου.

Σέ αὐτή τή φάση, πού πειθαρχοῦσε σέ συγκεκριμένους κανόνες μεθόδου, παραμέριζα ὑποχρεωτικά τίς ἄλλες δύο παραστάσεις, αὐτές πού μέ ἄγγιζαν ἀπό πιό κοντά, σάν βιώματα προσωπικά. Φυσικά δέν ἀναφέρομαι μόνο στά πεζογραφήματα πού διάβαζα νέος καθώς ἐμφανίζονταν, ἀρχίζοντας ἀπό τό *Ἀσθενεῖς καί ὁδοιπόροι*, ἀλλά καί στά πολιτικά κείμενα πού μοῦ ἔδωσαν κάποια βαθύτερη δόνηση λόγῳ τῆς καυτῆς ἐπικαιρότητάς τους, ἐκεῖνα πού δημοσιεύτηκαν σέ τόμο ἀπό τό Θεμέλιο.

Μιά ἄλλη παράσταση, ἡ τρίτη ἄς ποῦμε, ἀφορᾶ τόν ἄνθρωπο πού εὐτύχησα κάποτε νά συναντήσω.

Γιά τόν ἄνθρωπο αὐτόν πού γνώρισα, στήν πραγματικότητα ἔχω ἐλάχιστα νά πῶ, καθώς δέν ἔτυχε νά τόν συναναστραφῶ μέ τήν κατάλληλη ἄνεση. Ἔπρεπε νά εἶχα ἐπιδιώξει περισσότερες ἐπαφές μαζί του. Λυπᾶμαι πραγματικά γιά τό τί ἔχασα. Μοῦ μένει ὅμως στή μνήμη ἡ ματιά του τήν πρώτη φορά πού τόν συνάντησα, καί ἐγώ κοίταζα τό πρόσωπό του ἀπό κάτω πρός τά ἐπάνω, καθώς ἦταν πιό ψηλός ἀπό ἐμένα, σάν νά βρισκόταν ἕνα σκαλί πιό ἐπάνω. Ἡ ματιά του ἦταν διαφορετική ἀπό τῶν ἄλλων ὁμηλίκων του πεζογράφων πού

Ὁ Mario Vitti γεννήθηκε τό 1926 στήν Κωνσταντινούπολη. Τελευταῖο βιβλίο του: *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας* (Ὀδυσσέας 2003).

ΤΙΜΗ: 16€
ISSN: **0028-1735**